масова художня бібліотечка

С. ПИЛИПЕНКО

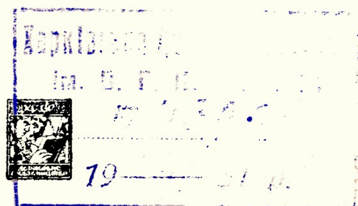
ОСТРІВ ДРАЙКРОЙЦЕН

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

С. ПИЛИПЕНКО

ОСТРІВ ДРАЙКРОЙЦЕН

(З ВІЙСЬКОВОГО ЩОДЕННИКА 1916—1917 Р.Р.)

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 ОДЕСА

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку", „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Української Книжкової Палати

УКРПОЛІГРАФОБ'ЄДНАННЯ
Четверта державна друкарня
імени К. Маркса.
Одеса, Стурдзівський зав. 3-л
Телеф. 2-50, 21-46

Листопад 1930

Укрголовліт № 502/Д Зам. № 4715 Тираж 20000

3½ арк. (ОСТ 364 А6)

У ПОХОДІ

Невесела, непривітна латвійська сторона. Вся її сіробура земля взялася похилими піщаними сугорбами, наче приземкуваті копиці розкидані десь на луках—рясно, рясно. Салдати, що побували за японської війни в Манджурії, звуть їх сопками. Вони ґусто поросли невисоким сосновим лісом, розкорячкуватими сірими кущами, іноді білою березою. Поміж сопками, у звивистих долинах, розляглись порослі чернуватим чагарником болотища або холодно-крицеві озера. Над ними вічно коливаються випари, сідуватий туман. Сиві пасма його вечорами та ранками чіпляються за верхів'я дерев, і стоять ліси тоді окутані мрякою, наче в бавовні. А на блідому північному небі такі ж бавовняні клуби незчисленних хмар. Рідко коли прозирне кріз них стомлений, ледве теплий соняшний промінь і знов сховається за дрімотними повіками сірого дня.

По схилах „сопок" гадючиться вузенька доріжка. Зараз вона вся ворушиться від незвичайного натовпу людей. Ідуть вони по

чотири в уряд, одягнені в бурі шинелі і співають незнайомої тут пісні про якусь молоду вдову, що на лихо собі

о-о-офіцера любила,
лю-убила, любила,
чубарики, чубчики—
лю-би-ла!

У першому шерезі важко ступає незграбними чобітьми правофлянковий — цибатий, довгорукий і довгоший уже літній салдат, Шамотнявий. Його звислі плечі відтягає назад тісно напханий речовий мішок. Груди давить перечеплений навкоси патронташ із набоями. Навхрест із ним, через друге плече скатана брезентова палатка. На ремінному пасі теліпається з одного боку залізна шанцева лопатка, з другого — боклажок, а спереду відтягають пас і давлять живіт іще дві шкуратяні коробки з набоями. Всього на два пуди ваги, як на в'ючному ослюкові. Притримуючи однією рукою ґвинтівку, другою Шамотнявий звичним вимахом доносить її до паса, а потім далеко відкидає вбік і назад. Із пересохлого горла хрипливо виривається давно завчений приспів:

чубарики, чубчики,
лю-би-ла!

Монотонна пісня глухо звучить у сирому пронизуватому повітрі, не відгукується лу-

ною в туманом повитих болотяних чагарниках.

— Веселіше, хлопці, веселіше!—підбадьорює свою чоту високий **чотар** Величко:— Шамотнявий, ногу! Дай ногу, кажу!

Шамотнявий, як старий кінь під баготом, трішки здрігує і намагається твердіше ступати по дорожній багнюці—„дає ногу".

Вся чота за ним теж натискає на підошви, бризкає грязюкою на сусідів, чвякає чобітьми в холодних калюжах.

— Чого йому заманулось болото розхлюпувать?—чує Шамотнявий притишений злісно-шипливий голос сусіди, молодого ще салдата Борзяка:—начальство бачить, чи що, пес брехливий?

— Не розтабарювать у строю, ти, кислоокий! Маєш наряд на діжурство поза чергою.

Безвусе червонясте обличчя Борзяка заклiпало білявими віями і скривилося в призирливу посмішку.

— Чого смієшся, сукин син? Бери два наряди!

Борзяк не встиг зміркувати, за що йому така кара, як над військовою колоною розлаглася гучна команда:

— Струнко! Рівняйсь на-ліво!

Обочиною, на лискучих баских конях випереджав колону командир із штабовцями, шулячим поглядом озираючи бурі шереґи салдат.

— Здорово, молодці чорнопольці!

— Драв-жлам-ваш-ство! — загоготіла по-гиндичому колона. притиснувши руки до стегон і викрививши шиї, щоб „їсти начальство очима“, як учили їх ланкові, чотові та сотенні.

Командир вигравав расовитим конем поруч, оббризкуючи колону каламутним водограєм болотяних бризок, а сотні салдатських голів уводнораз механічно поверталися за ним, провожаючи начальство очима. Так собака дивиться на руку хазяїна з паличкою чекаючи, поки він її кине і крикне — піль! принеси!

Раптом обличчя командирові буріє і він мовчки тикає пальцем у перший шереґ. Очі штабовців обертаються туди ж, за командировою пучкою. Чотар Величко й собі позирає скоса на свою чоту і притьмом блідне: перший шереґ, як і всі, викрутив шиї набік і безтямними собачими очима втопився в начальницькій групі.

Як і всі, той шереґ ретельно тупає підошвами важких чобіт по багнюці, просто перед себе, куди нога ступить.

Але Борзяк! Що той Борзяк робить? Він ступає уперто не тією ногою. Його червонясте обличчя хилитається не в той бік, куди всі, й витикається, як порожній колос серед стиглої ниви. А до того він метляє рукою, ніби не було команди „струнко!“, ніби не

знає—коли гвинтівка почеплена на ремінь, треба притискати руки до стегон.

Борзяк бачить направлену на нього пучку ще густіше червоніє, ще ретельніше тупає ногами, витягаючи носки, ще замашніше метляє правою рукою, зачипаючи Шамотнявого.

— На перепочинок вперед, перед полк!— кричить командир і зникає із своїми штабовцями десь на чолі колони.

Величко втирає рукавом спітнілого лоба і крізь зуби сичить Борзякові:

— Ну, матимеш тепер гарячих, мамій облизаний! Салдат із тебе, як з кизяка куля.

Величко здавна не любить Борзяка відколи той спробував був підкупити його троячкою, щоб менш давав нарядів та частіше відпускав ув обоз, до лазарету. Борзяк справді мамій, синок якогось дрібного підрядчика, що не потрапив одкупити свого недоуку від військової служби: не тому, кому слід, хабаря був дав. І от ходить тепер молодий Борзяк у бурій шинелі, замість ганяти голубів солом'яним віхтем на довгій тичці. І лихий він через те на ввесь світ.

А Величко—робітник колишній, шахтар. Саме проти одного підрядчика шахтарського пішов був він колись за визиск неймовірний—і став через те безробітний і попав через те в мобілізацію, в той час, як усі товариші його були записані, як „працівники на оборону“. Відважної вдачі він здобув на

фронті „лички“, тобто став „унтером“, молодшим старшиною, командиром чоти. Командир з його був добрий і в бою, і в буденному житті, та не для таких, як Борзяк. Хабар, що він йому був запропонував, вирив поміж ними цілу прірву, і тая прірва кипіла взаємною ненавистю.

— Так, так, матимеш гарячих, не відкупишся, — повторив Величко, коли колона стала на перепочивок:— йди-но вперед та возв'язуй мати, щоб м'якенько спати.

Вздовж колони салдати коменданської команди вже вели наперед іще скілька провинників. Котрий не витер як слід поржавілу ґвинтівку, котрий не поздоровкався як годиться з начальством, котрий проспав сиґнал відстав від своєї частини, запалив без розрішення цигарку, впустив у криницю бокла-жок—казенне майно, котрий забувся пришити одірваного гачка на шинелі і йшов розхристаний...

Усі вперед, перед полк, перед дозирливі очі командира, генерал-майора Затріщинського (недавно генеральство здобув, тепер вакантної бриґади очікує),

— Поручник Далевський, усім по десять, за другу провину—по двадцять п'ять, за третю—п'ятдесят!—наказує генерал начальникові комендантської команди, гугнявому офіцерові в широкому галіфе.

Покірними зашкарублими рукали розв'я-

зують провинники солом'яні мати, що поприцеплювані в них до мішка за спиною і служать за постіль у поході. Заголюється салдатське тіло і свистять лозини в руках комендантської команди. Раби б'ють рабів. На матах рожевіють краплі. Мовчки підтягають покарані штани й понуро йдуть до своїх частин.

— Ставай! Шикуйсь! Кроком руш!

Скриплять висококолесні двоколки. Місять рідку багнюку салдатські чоботи. Поміж сопками гадючиться військова колона, йдучи на невідому позицію, і в сосняку глухо віддається монотонна, незнайома ще тут, у латвійській стороні, пісня:

О-фіцера любила,
Чубарики, чубчики,
Лю-би-ла!

Шамотнявий механічно пересовує свої довгі цибаті ноги на правому флянці, зрідка поправляючи правою рукою ґвинтівку, що муляє ліве плече. Він не чує сердитого бурчання посіченого Борзяка попліч. Думка його десь далеко-далеко. Він згадує, як такою ж колоною відступали півтора року тому з Галичини. Було саме перед жнивами, у літню задушливу спеку. Ніби зараз перед очима цей відступ.

Бачить: скрізь хвилюють жовтаві жита, гнеться важким голосом пшениця, стелеться

біло-буро-червоним килимом гречка, половіє овес, темніють густо-зеленими латками коноплі та картопля. Урожай не абиякий. Та ж російське військо відступає, без набоїв, без розумного керівництва, під подвійним натиском австро-німецьких генералів Макензена й Гінденбурґа, що взяли південно-західню групу в залізні лещата.

Увесь цей розкішний урожай галицького селянства може піти на потребу ворожому військові І ось наказ:

— Вправо вліво від дороги!

На дорозі лишаються самі обози, двоколки, кухні, кулеметні повозки, гармати.

Піхота довгими шереґами—по чотам—справа й зліва від дороги тисячами важких чобіт мне стиглий хліб. Спочатку в ньому прокладаються вузенькі стежки, далі вони все ширшають і зрештою за колоною лишається курна толока, немов до водопою пройшла вулицею тисячоголова череда, немов на цьому лані ніколи й нічого не росло. Вбито втоптано в землю селянську працю, ввесь галицький річний достаток. Голодуватимуть тисячі люду, підуть жебрати попід вікнонням.

Згадує ще Шамотнявий, як десь на перехресті, коло розп'яття—хрести в Галичині на перехрестях і досі висяться, або й цілі фігури—стояв старий селянин, сам, як розп'яття. Мовчазна німа туга в очах, безсило попущені руки. Драна свита на плечах—і

тої небавом не буде. Загинула селянська надія, єдиний достаток—хліб...

Проходить повз нього колона—і соромно глянути салдатам на цю німу, докірливу постать утіленого людського горя.

Лише поручник Далевський, погрожуючи нагаєм, гидко вилаявся, перекривляючи галицьку вимову;

— Гей, тумане вісімнадцятий, лайдикуєш тут? Салдат лічиш? А ну домів, старий драбуго, жаба б тебе цицькою годувала!

Здригнув старий, знітився, сльоза заблищала і поволі стекла зморшками на сірому, як тая земля, обличчі. Мовчки подивився на напасника, мовчки повернувся й пішов, ізгорбившись, десь далеко межею. Довго ще манячила його понура постать у порожньому полі.

Шамотнявий оглядається, мов би гадає й тут десь уздріти галицького діда.

Нема. Бурою червою плазує колона вузенькою доріжкою між сопок. Якісь дикі лякливі птахи раптом скрикують полохливим криком і здіймаються геть із болота. Крякає на високому дереві самітний ворон і важким льотом переноситься десь далеко вглиб соснового лісу. Рівномірно стукає дятел, висячи вниз головою на порепаному стовбурі. Зачувши людські голоси, вщухає і шукає собі іншого місця для поживи. Плигає сквапно перелякана вивірка, кермуючи пухнастим хвостом.

Так було тут, мабудь, і сотні, тисячі років тому. Ані сліду людської руки...

— Ось аж куди загнали,—думає Шамотнявий і раптом згадує батьківщину, рідне село над тихою Россю.

— Як то мої старі та жінка там удома порається? Хочби корова не здохла, молоко малятам було... Чи живі всі шестеро? Без худоби загинуть...

І знов сумні картини мерехтять Шамотнявому у військових спогадах.

Онде кіннота зайняла селянську череду. Жене навскач нагаями, шаблями, пиками корови, телята, коні, вівці, свині... Курява, рев, іржання, вереск, крик... Несеться загін вулицею, як дика орда, не дає худобі вскочити в знайомі ворота, в рідний завулок. Коло воріт за плотами ридають жінки, ламають руки, деруть на собі волосся. Єдина корова—і ту забрали, угнали. Пара овечек—і тих не бачити. Єдина підпора—поганенька конячка—і тої не буде. Пропало мізерне господарство, пішла на марно багаторічна тяжка праця, загорьований статок...

Шамотнявий знов глибоко зідхає і мало не вголос проказує собі:

— Ех, війна! бодай той пропав, хто її вигадав. От ізнов женуть... По що? Так само людську працю плюндрувати, нівечити? Заради кого та чого?

Чує собачий гавкіт і смутними очима знов озирається навкруги.

На сугорбі сіріє самітний латвійський двір, як у нас хутір чи виселок. Огорож немає—бо ж немає і сусідів, нема чого й нема від кого відгороджуватися. У напівкам'яному будинкові живе в одній половині похмура латвійська сім'я, в другій через сіні—худоба. Добра вона тут, тая латвійська худоба, вдосталь дає молока, сиру, масла. Голівні це харчі місцеві. Ще й на вивіз вистачає. Не дурно і в нас, як молочарня ім'я прибирає, так—ризька... На скільканадцять кроків від житла—рига, замість нашої клуні. Увійдеш—здивуєшся: хата—не хата, комора—не комора, хто й зна що. Мало не чверть тої риги посіла величезна кам'яна піч, як у пекарні. Навкруги по стінах у скілька поверхів настелені широкі дощаті полиці, чорні від диму та сажі. Кладуть на ті полиці ріденькі, низькорослі ячменеві снопи і сушать розтопивши димну піч. Чорне, підгоріле, гірке зерно. Чорний, несмачний хліб, з остюками, з пригаром. Крім ячменю, майже нічого й не росте з хлібів у цій бідній болотяній країні, та й із тим мороки хто й зна скільки. Не відразу бо він дійде до тої чорної риги.

Он Величко здивовано поглядає на убогу латвійську нивку, що простяглася по схилу одної сопки геть униз до болотища. Вся

вона повтикана шереґами якихось розкоряк — соснові або ялинові тички з оббіленими гіллячками. Зрісши Величко в копальнях не дуже тямив у сільському господарстві.

— І що воно ото посадили сухостій якийсь? Не прийнялось чи що?

Шамотнявий посміхається, уважно придивляється до тичок і догадується, бачучи на них де-не-де рештки соломи:

— Це в них, либонь, за наші копиці. Снопи розвішують, сушать, щоб на землі не погнили від дощів та туманів. У Галичині сіно теж під оборогами держать. Ох і тяжка праця, а тут, видимо, ще тяжча...

Величко ще придивляється до лапатих тичок і знаходить порівнання:

— Як у нас баби коло хати горщики чіпляють на отакі розкоряки.

— Еге, горщики... А чи скоро вже обід даватимуть? Тільки невже знов ота паскудна сочевиця?

— А то що іще? Киселя схотів? Чи пшоняної з молоком?

Почувши за сочевицю, вся чота загомоніла. Впіклася та сочевиця всім по саме нікуди.

— Та хіба ж можна ту погань щодня — і вранці і в обід ще й на вечерю?

— Посходимо всі кров'ю з бігунки.

— Тривкого ж у ній нічого немає. Самі лушпайки якісь.

— От їй-право, колись перекидаємо кухні, як сибірський полк на тім тижні.

— Ну, то й попадеш у дисциплінарний батальйон, а хто підбурює—під розстріл.

— Та краще в тюрьмі сидіти, ніж отут поневірятись. Заженуть у закопи—гірше Сибіру.

— І луплять різками не згірше, як у буцигарні.

— Мовчи, дурний начальство почує.

— То що? Я й начальству скажу: який з мене буде вояк, коли отою сочевицею напхають, як сухою глиною. Кожний хазяїн свою худобу годує, вона тоді й везе.

— Авжеж! Офіцери, гляди, з особливої кухні ласують. А ти пропадай.

— Мовчи, кажу, бо потрапиш під різки! Знатимеш, на що мат носиш.

— Е, гірше не буде... Он у другій чоті один доброволець застрелився, як батальйонний зуби вибив, що сочевиці не їв. Кажуть із панської родини хлопець був, хотів царю послужити. От і послужив.

Величко суворо глянув на спогадальника і крізь зуби промимрив:

— Патякай! Там не в сочевиці справа... Батальйонний не за те молоданів любить чи не любить. Казав мені доброволець дещо перед смертю...

Величко спохмурнів і обірвав раптом розмову, наче сказав зайвого. Шамотнявий перепитав:

— То що ж він казав, отой самогубець?

— Е, мовчати про це треба... Лихе діло, сороміцьке. Опісля якось, не при людях.

Борзяк підхопив:

— Та з такого життя застрелишся... Тепер самострілів на позиції такого розвелось. Ніби ненароком відшмагає пальця на правій руці—у стрільці не годиться, от і повертай у тил.

— Ловчаться... Всяка сволота в тилу жирує, а ти тут воші годуй, кров проливай.

— Он, кажуть, поручник Далевський знов до лазарету моститься, каже—ходити не можу.

— Навмисне заражаються паскудними хоробами, щоб попухло все. Сестриці милосердні допомагають. А ти баби і в очі не бачиш.

— Бач, чого закортіло Борзякові! А ти з ґвинтівкою обіймись, може полегшає, поможе.

— Поможе бабі кадило, як бабу сказило. Ти подивись, який він красень. На голубах зріс, не на гливкому хлібі.

— Ой же й хліб тут паскудний! Аж горло давить... І як його люди їдять?

— Та й живуть якось по-вовчому. От скільки йдемо, села не видно. Дика сторона.

І справді: за балачками проходила колона сопку за сопкою, минала болотище за боло-

тищем, ліс за лісом, і все та сама картина, сувора, непривітна.

Болото, сугорб. Сугорб, болото. Де-не-де самотніє латвійський двір—якій воно й двір, як огорожі немає? Стоїть одинока приземкувата сіра будівля, дивіться тьмяними віконцями на сіро-зелене болото, на сіро-голубе, холодне, непривітне небо—і на душі стає сіро, зимно, дріжливо.

Але ось доріжка, що в'язала окремі порозкидані там і там двори вивела на великий шлях—шосе. Це не наші десятисажневі шляхи з глибокими покрученими коліями, що ними ще цариця Катерина гостювати їздила по магнатських маєтках. Поряд із дичавиною вправо і вліво, з тими убогими садибами на пустельних сопках із трясовинними болотами та хащами—справжнє европейське шосе, добре втрамбоване дрібним грузом, з акуратними канавками обабіч, тягнеться просто і рівно від одного поміщицького маєтку до другого, третього, десь у далечінь, мабуть, до великого міста. Це—панський, баронський шлях, а справа і зліва в нього, як у велику ріку маленькі припливи, вливаються вузенькі доріжки з невидних, закинутих обабіч серед лісів та боліт селянських дворів. Цими доріжками везуть на панські економії латвійці своє збіжжя, картоплю, молоко, сир, масло, женуть худобу—віддавати за оренду баронові. Не їхня

бо земля навкруги—усе панська, усі вони—лише орендарі з ласки панської. Схоче—дасть землі, схоче—й не дасть. Тоді бери сакви й тікай хоч до Америки. І поза межами Латвії чи не більше вже стало латвійців, як на самій їхній невеликій батьківщині...

Аж ось бовваніє на перехресті шосе з другим, таким же чистеньким і рівним якась червоноцегельна будівля на сірому кам'яному фундаменті. Будинок на два поверхи без тину, без двору, без ніяких надвірних будівель. Ні садку, ні городу.

Тільки конов'язь коло дверей. Це сільський центр або волость.

У нижньому поверсі по один бік школа, по другий—сільська управа. На горі—кватирі вчителя, старшини, писаря, та велика заля. У ній збирається схід, а по суботах та заля—сільський клюб. Торохтять над вечір звідусіль тачанки, вози, двоколесні „біди" та бігунці. Їдуть старі латвійці та латвійки з молодими дочками-невістами, синами-женихами. Везуть скрипки, флейти, клярнети, баси, бубони. Нема двору, де б не було члена сільського музичного товариства, якогось музичного струменту. Приїхали—і закрутивсь завихривсь сільський баль. Батьки на лавах попідстінню грають, милуються з молоді, а вона, жива та весела, знайомиться, женихається, танцює польки, вальса, кадрилі. Тут

паруються латвійці, множать свої двори тут обмірковують свої громадські справи.

Сюди ж ранками торопко біжить вузенькими тропками та по шосе звідусіль латвійська дітвора, вимірюючи в батьківських черевиках та мамчиній хустці іноді добрий десяток кілометрів у день. Та зате немає жадного неписьменного в цій країні, нема дому, де б не було хоч невеличкої полички або й шафочки для книжок.

Щоправда, між ними здебільшого вибліскують шкіряними обкладинками з золотими літерами псалтирі, біблії та евангелії. Пастори не забувають „просвіщати" свою паству, хоч ці пастори, не в примір нашим попам, і справді де чому її просвіщають. Вони здебільшого добре обізнані в сільсько-господарській літературі, стежать за новинами, і до них охоче йде латвійський селянин радитись в цих справах. Знаються пастори і в справах судових, а пасторихи, бува, й на медичних. Поважають їх за це люди, хоч і тяжить духівництво тут, як і скрізь, до дукачів, місцевих багатирів та корчмарів.

А от коло того перехрестя—знає, де посісти—і обійстя корчмареве. Така ж довга сіро-жовта кам'яниця: на один бік сама корчма, на другий—стайня. Перед дверима довга конов'язь і криниця з коловоротом та довбаним коритом.

Зараз до конов'язі прив'язано з десяток

покульбачених коней. Давно вже, видимо, стоять—аж вибої повибивали і гризуть нетерпляче сухе дерево. Це—полкові квартир єри.

Колона жвавіша і набавляє ходи, як коні, зачувши домівку, форкають і без батога вже тягнуть деренчливого воза.

Тільки де ж тут умістити дві тисячі люду? Це ж не просторе українське село, де в солом'яних хатках, повітках та клунях сховається ціла дивізія.

Сумніви розвіюють квартир'єри.

— Тут штаб полку. Коло школи—обоз. А ви—за ними, по дворах навкруги, отам за сопками. Вдень чути—гуркотіло, Позиція тридцять верстов звідси.

Похмурий вечір спадав на землю. В сідуватому тумані щезали одна по одній групи салдат, розтікаючись по вузеньких стежках десь по невидимих, розкиданих, як звірячі барлоги серед лісів і боліт, латвійських дворах. За ними гуркотіли залізні кухні з остогидлою сочевицею.

1928

ОСТРІВ ДРАЙКРОЙЦЕН

(Латвійська леґенда)

Хто й зна коли це було: нашим дідам їхні діди переповідали. Жив тут вельможний лицар барон Оскар на прізвище Кріпка Рука. Десь за молоду ходив він війною по різних краях і здобув собі великі багатства. Носив він завжди золоту кольчугу, а на грудях вигаптований шовком був його лицарський герб: на червоному полі три чорні смуги. Як посилав кому листа—теж завинував папір у шовкову бинду червону з трьома чорними смугами. І хто одержував того листа, тримтів і вжахався, бо не писав інакше барон, як: „або скорися мені й плати щорічно велику данину, або попелом розвію увесь маєток твій, заполоню всіх підданців, а самого віддам на вечерю ведмедям".

На березі Двини збудував собі барон Оскар Кріпка Рука непідступний замок. Високими мурами оточений він був, а ще перед мурами глибокі та широкі рови з водою. На мурах бочки з смолою. Наважився був

один граф зломити силу баронову. Зібрав багато війська, усіх тих, кого пограбував був барон, усіх тих, хто заздрив на його багатство, і обложив замок. Стоять облогою місяць, другий, п'ятий. Цілий рік уже стоять, нічого вдіяти не можуть. До мурів не підступитися. Та й не думали вони спочатку й лізти до них. Міркували собі: не стане в замку їжі, подохне баронове військо з голоду або мусітиме відчини и браму та йти битися на чистому. А тоді вже на кожного баронового вояка десять графових буде. Та не знав старий граф, що з замку таємний хід під землею та попід дном Двиновим на острів проти замку покопав був колись хитрий барон, величезними каміняками виложив, вимурував. Тим ходом, якщо довелося б погано, втік би барон непомітно для ворогів. Тим ходом тепер настачався підчас облоги замок усякою живністю.

Стоїть барон на високій вежі, посміхається з графа, глузує: „Помреш тут під мурами, мене не здобудеш, а я тобі, гляди, голову однаково на в'язах скручу, на всьому роді твоєму помщуся!" Бачить граф, що не візьмеш замка облогою, наказав іти на приступ — хоч головою накладу, а баронові не піддамся! Поробили вояки графові з хмизу плоти, кинули в рови й попливли, щоб дістатися мурів, а голови позакривали від стрілів щитами. Та ледве підплили вояки до мурів,

запалила бароньска сторожа смолу в бочках і перекинула вогненними хлилями на голови обложників. Запалився хмиз і загинуло графське войско в ровах, а сам граф ледве втік десь далеко за море від баронової помсти. З того часу вже ніхто не наважувався зачіпати барона Кріпку Руку, і сидів він у своєму замку, як старий ворон на столітньому дубі.

Скільки їхати з ранку до вечора—все навкруги належало йому. Тисячі люду зносили в замок звірячі шкіри, роги, мед, вощину, сувої полотна, гнали худобу, довозили цілими валками збіжжя. На великих човнах гнав барон все це Двиною до Риги, а там на кораблях у заморські краї, на продаж. А з-за моря привозили баронові злото й срібло, коштовні каміння, розкішні убрання, гостру зброю, смачні напої..

А одного разу привезли йому молоду жінку-полонянку.

Була то графова дочка, красуня така, що й сам барон, скільки світу сходив, ще не бачив. Утікши граф за далекі моря, ховав її від ока людського, аж поки не прийшла пора їй на заміж. Полюбила вона юнака простого роду і довго старий граф не хотів собі такого зятя. Та була графівна в нього единачка, а граф сам збіднів, перевівся ні на що, ховаючись від баронової помсти. І подумав собі граф: як видам дочку за когось бага-

того та відомого, дізнається барон і помститься на молодих. А житиме дочка за простим чоловіком—ніхто її так не розшукає і зазнають вони спокою та щастя. Та не знав старий граф, що баронові шпигуни вже давно викрили його криївку, вже давно чатують на нього та на молоду графівну. Як поїхали молоді вінчатися, напали на весільний похід ніби розбійники, вбили старого графа—скрутили йому голову на в'язах, як погрожувався здавна барон, вбили молодого жениха, а графівна щезла без сліду.

Тільки один барон і знав, що красуня-полонянка в його замку—це та безталанна невіста, що ось-ось готувалася зазнати шлюбного щастя із своїм милим. Тільки один барон і знав, бо слуг своїх, що дістали розбоєм полонянку й привезли її, звелів віддати ведмедям на потраву, ніби за зраду, а насправді—щоб заховати навіки страшну тайну.

Була в замку велика чорна вежа, де жили дикі ведмеді за ґратами. Вся округа знала про цю ведмежу вежу. Всіх провинників кидав барон Кріпка Рука в ню—і не було вже їм повороту. Тільки зойки катованих та нелюдський стогін полошив іноді околиці замку, і люди вжахаючись далеко обминали прокляте місце. Казали, що й там барон перевертень, що він ведмежого роду, ведмежий король.

І справді барон був ведмежої сили і ди-

кої, шаленої вдачі. Щороку в день свого народження звеляв він випустити на брукований замковий двір найбільшого ведмедя з чорної вежі і виходив до нього прилюдно на герць.

Казав він:

— Нум спробую, чи така ж у мене ще кріпка рука, чи здолаю ще моїх ворогів?

І щороку бачили баронські слуги та гости, як велетенський звір, роздратований відважним бароном, кидався на нього і страшним ревом—і падав проколотий наскріз бароновим мечем.

Барон витирав скривавлену зброю об ведмежу шкіру й казав:

— Є ще сила в Кріпкої Руки. Хай знають це вороги. А з цього бидла,—штовхав ведмедя ногою,–зробіть мені на вечерю смаженину.

Не знав страху барон, не знав і милосердя. Як привели перед його грізні очі молоду графівну, скрикнув він радісно:

— Чи гадав старий граф, ідучи на мене боєм, яке солодке м'ясо їстимуть мої кохані ведмеді? Чи ж знала і ти це, красуне?

Та мовчала графівна. Ні пари з уст. Просто і гордо дивилася в очі старому баронові і не видно було переляку в її прекрасному обличчі. Немов казала своєю мовчанкою:

— Хай розірвуть мене твої ведмеді, а не дам тобі насолоди бачити мій страх, не

вдовольниться твоя помста моїми покірними словами, моїми моліннями та благаннями. Не почуєш нічого.

І граф це зрозумів.

— Мовчиш, горда красуне? — скрикнув він.—Так ні ж бо: заговориш. Заговориш, кажу тобі. Слухай. Ти мала жениха та не мала ще чоловіка. Я буду тобі за чоловіка.

І тут не здригнула графівна, не подала голосу. Мовляв—і ця кара не викреше й слова, не дасть і крихітки вдоволення бароновій помстливій душі. Барон стиснув зуби й звелів своїм слугам:

— Уберіть її в найкращі убрання, одведіть в найпишніші покої, зготуйте найсолодших страв і налийте найліпших напоїв—сьогодні ввечері моє з нею весілля. Бережіть її, як свою власну голову. Хоч що лихе з нею трапиться, хоч волосина одна впаде з її чорних кіс—всі ви танцюватимете в ведмежих лапах. І кров'ю вашою помажу копита своєму коню.

Увечері було дивовижне весілля. Сидів старий барон, як грізна хмара, жорстокий, суворий. А поруч біла, як мармор, молода і така ж мовчазна, як той мармор.

Із жахом поглядали баронові слуги на чудну пару. Ніхто не знав, хто ця німа красуня, бо ті, хто привіз її, ще зранку щезли у ведмежій вежі. Аж за високі замкові мури далеко в лісі чути було їх передсмертні

зойки й прокльони. Це була баронові весільна музика.

І не було весілля на тому весіллі. Мовчки спорожнялись турячі роги з заморським вином, мовчки ковтали гості криваві шматки смаженини і лякливо позирали на свого грізного владаря, на недвижиме обличчя красуні.

А на ранок сказав барон своїй полонянці-жінці:

— Я почую таки твій голос, коли родитимеш ти мені сина. Матерні муки розв'яжуть тобі язика.

І топнув грізно ногою, побачивши перед собою таке ж марморове, німе обличчя, що просто й гордо дивилось йому в очі недвижними очима.

Минув рік, минуло два і три. В графівни народилось вже дві дочки, як зірочки, і син, як місяць ясний—і ніхто не почув від неї ані звуку: ні тоді, як вони народжались, ні тоді, як милувала, пестила своїх дітей, ні тоді, як гримав на неї старий барон, скаженіючи від дикої злости.

Одного разу вивів він її на бальконо, каже ніби ласкаво:

Сьогодні побачиш борню з дикими ведмедями.

І звелів випустити на внутрішній замковий двір дику ведмедиху з малими ведмедятами. Багато люду загинуло на великій

облаві, коли їх з наказу баронового ловили в непрохідних нетрях. Хто загруз в трясовині, хто зірвався з лісової кручі й побився в могутніх коріннях дерев, хто з розірваним кігтями хижого звіра черевом, з розтрощеною головою лишився навіки у пущах.

Скоро вибігли ведмедята на замковий двір, почалися їхні тортури.

Слуги баронові з вікон стріляли в них стрілами, обмазаними в запалену смолу, кидали розпеченим вугіллям, бризкали окропом. Звіри качалася з болю по землі, ревли жахним ревом, кидалися на всі боки в неймовірному страсі, не знаючи, куди подітися від нещадної муки.

А на ведмедиху-мати лячно було дивитися. Аж запінена з люті, вона не ревла — стогнала, металася в усі кінці двору, шукаючи невідомого ворога, її білі ікли ляскали, могутні кігті дряпали каміння, як суху кору. В одну мить роздерла б вона катів-людей, коли б могла їх дістати.

І раптом прочинилась дворова брама навпроти бальконy, а в ній побачила графівна трьох своїх маленьких дітей, самих самісіньких перед страшним розлютованим звірем.

Ведмедиха з ревом кинулась до брами, бачачи в ній немов джерело мук її дитинчат. Одна мить — і не стане графівниних дітей.

— Тепер ти заговориш! Оттепер порушиш німотність!—скрикнув злорадісно барон, утопивши грізні очі в графівну.

Як сиділа вона на бальконі недвижно, непорушно, як марморова статуя, так і лишилась сидіти. Тільки прекрасна голова наче міцніше припала до облавку. Тільки білі руки неначе тісніше притисли до круглих колін. І—ні слова, ні зойку, ні найменшого крику, зідхання.

— Ти почвара, не жінка! Ти не людина!— скрикнув розлютований барон. І був у тім крику і страх, і відчай, і нелюдська ненависть.

А в цю мить з усіх вікон, бальконів зливою звихрилися стріли на ведмедиху, що вже була на крок від малят. Обливаючись кров'ю упала вона коло брами — і нерівна борня скінчалась.

Розгніваний, переможений своєю полонянкою і на цей раз барон підвівся з наказом:

— Заберіть цю німотну потвору, щоб більше її я не бачив.

І він її більш не побачив. Коли слуги підійшли до графівни, її серце вже не билось, її мертві очі так само просто-недвижно дивились униз, де мали загинути її діти. Але цей лихий жарт і перед смертю не вирвав у неї жадного звуку. Німо жила, німо вмерла горда красуня.

Поховавши жінку, барон наче зовсім сказився. Він поставив собі винищити власноручно всіх ведмедів в окрузі. Він ненавидів увесь їхній рід, що не дав йому змоги перемогти німотну графівну. Днями й ночами він вештався по лісах, блукав непрохідними нетрями, видивлявся ведмежі барлоги і купався в ведмежій крові. На ведмежих тропках він наказував копати глибокі ями, притрушував їх зверху хмизом і наганяв собаками й людьми туди хижого звіра. Коли падав у яму ведмідь, барон стрибав слідом за ним в пастку і зчинявся там страшний двобій. Не знати хто був дикіший, хто кровожерніший; чи той волохатий звір з ощереними іклами, чи ця оскаженіла людина з закривавленим кинджалом у руках, з божевільним поглядом і звірячим ревом. Сотні ведмедів заколол барон таким чином, його лице, плечі, стегна були на геть посмуговані кривавими—новими і білими—старими—рубцями, побасаманені ведмежими кігтями та іклами. Але угаву йому все не було. Невгасима лють гризла барона, ніде й ніколи не мав він спокою. Жив, як дикий звір. Обличчя йому все заросло клочкуватим волоссям, на ньому хижо блищали божевільні очі. Всі оминали заклятий замок, боялись його, як пекла.

Так пройшло п'ять років, десять і двадцять. Аж ось прийшов кінець і барону.

Як і завжди, в день свого народження вийшов він на герць у замковім дворі із ведмедем.

— Чи кріпка ще моя рука? Чи здолаю ще моїх ворогів?

І грався старий барон із страховищем, як кіт із мишею. Порубав, поколов ведмедя, аж криваві ріки за ним пливуть. А тільки піде на нього звір, звівшись на задні ноги, вищеривши страшні ікли,—наче вклониться йому барон, підставить під груди ведмедю гострий меч—і знов відскочить на бік, наче в піжмурки грає.

А з балькону дивляться на цю гру баронові діти: молоді баронівни, як зорі, молодий бароненко, як місяць ясний. І ще сидить із ними красуня, як темна ніч смуглява, бароненкова молода жінка. Тільки одну її і любив старий барон —за жорстокість та кровожерність її. Як уб'є барон ведмедя, все, було, просить невістка:

— Злий мені ведмежої крови на руки, хай вимию добре.

І цюрчить кров багряною цівкою з ведмежого горла, а смуглява красуня аж сяє, хлюпочеться в ній руками.

І до служниць своїх була нещадно-жорстока молода бароненкова. Хай тільки котра смикне її за волосся, розчісуючи довгі, як гадюки, чорні її коси. Зараз зажене під нігті гострі шпильки.

— Щоб,—каже,—руки в тебе моторні були!

А коли одна щось погано засмажила їй на сніданок ведмеже серце, наказала баронова невістка посадити горопашну служницю голу на багаття.

— Оттак,—каже,—треба смажити. Я тебе навчу...

— Таку б мені дочку, такого сина,—примовляє, бувало, барон.—А то мої графенята немов у матір уродились, ведмедів не люблять.

А насправді знали баронові діти про смерть материну і ніколи про це не забували, не тішились з батькових забав.

І от того дня так само сумні сиділи вони на бальконі, згадуючи, як двадцять років тому не витримало тут горде материне серце та не піддалось лихому жартові батька.

А смуглява невістка аж перехилилась через бильця—пожадливими очима стежить криваву борню внизу. Ось із ревом випростався ведмідь і люто кидається на барона. Той підносить свій меч—і в ту мить наче ненароком злітає з балькону чорна хустка невістчина на голову старого барона, гадюкою оповиває її. Не бачить барон, куди поціляти, як у серпанку густому його очі— і його меч рубає порожнє повітря, а гострі кігті розлюченого звіра вже деруть йому груди.

Це була остання бійка з медведем. Більше

не було ніколи ведмедів і в чорній вежі. Нині від неї тільки руїни та в заґратованому підвалі знаходять і досі ведмежі та людські кістки. На другий день, як поховали барона, що йому зрадила на останку його кріпка рука, зізвав молодий бароненко своїх сестер і сказав їм:

Наш батько був незмірно багатий. Ми рівну долю, нещасливу, любі сестри, маємо, хай на рівні частки поділимо й це багатство. Буде за кожною з вас стільки віна, стільки маєтку матиму й я. Так, мабуть, хотіла й наша небіжчиця-мати, коли рівні ласки нам дарувала, так і батько, коли рівно нас не любив.

Та вплуталась у цю промову невістка, смуглява красуня:

— І я хочу бути в частках. Коли вас небіжчик не любив, так я була його улюбенка. Та ще пам'ятайте, ще через мою необережність ви маєте тепер що ділити.

Мовчали сестри, не знали бо, чи справді то була необережність;—а бароненко рішуче заперечив:

— Ні, люба жінко, так не годиться. Ти маєш те, що я маю, і нам цього вистачить до самої смерти. А сестри може схочуть вийти заміж за простих людей, як ото хотіла була наша мати, і їм теж тоді вистачить спадщина, щоб жити багато й щасливо.

Замовкла бароненкова і заховала злість у

своєму серці. Обнялися брат із сестрами і розійшлися по своїх покоях спочивати.

Ніч була буряна, грозова. Замкнувся у себе молодий бароненко і сів вираховувати, кому що припаде з батькового багатства, щоб нікого не скривдити.

А вітер за вікном виє, наче зібралися всі покійники, що їх закатував старий барон у ведмежій вежі, і всі вкупі знов переживають нелюдські тортури, наче ревуть страшним хором всі ведмеді, що їх зарізав за своє криваве життя бароненків батько.

Нема спокою на душі в молодого спадкоємця. Все здається йому, що трапиться якесь непоправне, неминуче лихо.

Не буде щастя з того награбованого багатства. Все воно людською кров'ю смердить, людськими муками народжене й здобуте. І чого це жінка моя молода так заздрить на нього? Звідки в неї така жаденність?

Раптом чує бароненко якусь шамотню за дверима, далі швидкі кроки.

Увірвалася до нього серед ночі молода жінка, розпатлана, розхристана, і очі блищать, мов у голодного звіра. Злякався бароненко:

— Що з тобою люба? Чому ти така?

— Мені лячно,—приглушеним голосом каже,—така гроза, такі блискавки та вітер... Не можу бути одна. Покинь це, побудь зі мною. Не піду до себе, там страшно. Все ме-

ні здається, що якесь лихо впаде на мою голову Мов баронові ведмеді оточили ввесь замок, деруться на мурах, шукають мене, клацають закривавленими, запіненими іклами.

Покинув рахувати бароненко, розважав, утішав молоду жінку аж до ранку, хоч і в самому неспокій, тривога, полохливе передчуття. Та каже їй ніжно:

— Це тому тобі лячно, що скоро маєш родити. Вагітним завжди всякі жахи в голову лізуть. Не діждав батько бачити внука, може тоді кровожерність його хоч ледь-ледь утішилась би. Все ж бо він боявся, що наше покоління буде останнє, що закляла нас мати. Того й не любив нас, як умирущих, заклятих...

— Так,—відповідає стиха бароненкова,— для нашого сина я й більше багатства хотіла. Щоб був достойний нащадок барона Кріпка Рука,—і очі її блиснули зеленим відьомським блиском.—Так я хочу й так буде,—притопнула ногою рішуче.

Злякався бароненко на ту мову, та нічого вже не казав. „Не треба,—думає,—жінку перед пологами дратувати. Народить—заспокоїться. Всяка жінка, ставши матір'ю, ніжніша, лагідніша стає".

За ніччю ранок прийшов дощовитий, сірий. Мов хтось загублену долю оплакує, горя не здержить, побивається, ридає без кінця краю...

Наказує бароненко прикликати сестер довершити розділ батькової спадщини. Жили вони в окремій високій башті, круті сходи до залізних дверей в їхню спочивальню ведуть. Прийшли слуги кликати баронівен, стукають у двері,—не відгукуються баронівни. Посилає бароненко по них удруге, втретє— так само. Думає:

— Може не спали в грозову ніч, а тепер спочивають по-тихому. Хай же спочинуть.

Та не відчиняють баронівни дверей і в полудень і над вечір. Подивилися в ключовину—ключа немає, немов звідси хтось замкнув і ключа забрав із собою. Стурбувався бароненко, наказує зламати двері, подивитися, що там за лихо. Підклали пороху за двері, зірвали, ввійшли в опочивальню.

Лежать баронівни в ліжках, обидві, як зорі, і немов сплять. Тількі бліді, бліді обидві. Гукнули на них—сплять. Торкнули за руки—неживі руки, холодні, хоч іще й не задубіли.

І помітили слуги пах тяжкий у кімнаті. Думають—від мертвих той пах. Прочинили мерщій вікна і побігли із страшною звісткою вниз по сходах до бароненка.

Хто б теє горе бароненкове списав, переказав? Хто б тії сльози полічив, що з очей його струменем гарячим на сестер мертвих пролились?

— Ой, чи не вірно батько пророкував,

що закляті ми, що немає нам долі-щастя! Ой, чи не вірно жінчине серце вчора віщувало, горе-лихо передбачувало?

А жінка, смуглява красуня, поруч стоїть, дрижачкими руками його руки хапає та все лякливо приказує:

— Ой, ховай їх мерщій, любий! Ой, ховай, бо боюся я. Буде мені лихо, чую, як швидко не поховаєш.

Думає бароненко:

— Справді, щоб чого не скоїлось. Ще приведе якого виродка, замість здорової дитини, з переляку. Ліпше поховаю якнайскорше та покінчу з цими горещами.

І наказав покласти сестер у дубові гроби і викопати могилу на острові, що на Двині проти замку серед могутніх столітніх сосон, де стояла повита хмелем альтанка—там любили баронівни сидіти за життя, гаптуючи сріблом-злотом свої багаті убрання та співаючи журних старовинних пісень.

Поклали баронівен у дубові гроби. Лежать молоді красуні, як зорі, тільки бліді, бліді такі, а то немов сплять, немов снять сном тяжким та глибоким.

Повезли гроби човнами на острів і поклали рядком у могили в альтанці. Не дуже глибоко й закопали, бо сказав бароненко:

— Збудую на цій могилі замість альтанки пам'ятника, поставлю високу вежу, щоб далеко по Двині було видно, щоб згадували

по віки вічні околишні люди сестрину долю, щоб кожний мандрівець розпитував — чия ото гостроверха вежа, звідки й для чого вона?

І пішов з острова, вливаючись дрібними сльозами, а за ним і смуглява красуня, як темна ніч.

І тої другої ночі не довелося спати бароненкові. Ввірвалася знов опівночі до нього жінка, як буря, ще страшніша за тунічну, очі мов у божевільної, кричить жахним криком:

— Убий її! Убий! До ведмедів у вежу! Негайно!

— Кого? За що? Схаменися!

— Покоївку сестер твоїх. Отруїти мене хотіла, щоб я і твій син майбутній загинули. Ось дивись,—показує пляшку з отрутою,— бачиш? Ти бачиш? Це отрута, що батько твій ведмедів у вежі нею труїв, коли скаженіли.

— Та ж отрута ця була в тебе. Ти її на щось узяла після батькової смерти.

— Украла в мене, украла,—кричить не своїм голосом бароненкова,—убий її, убійницю! Там вона, клята, в моїй кімнаті, підкралася до мене, як гадюка, як відьма задвинська...

Схопив бароненко батькового меча, кинувся стрімголів у жінчину спочивальню. На порозі мало не впав, на щось послизнувся. Бачить—мелькнуло щось біле в вікні і щезло,

як мара. Нема нікого в кімнаті. Пішов назад—дивиться: долі ключ лежить від сестриної кімнати. Через нього і послизнувся.

Розказує жінці, що бачив. Зідхнула вона полегчено:

— У вікно кинулась? У Двину, що під баштою тече? Ну, значить, смерть собі заподіяла. Так їй, злодійці, і треба. А ключ це справді від сестриної кімнати. Бач—це вона їх там замкнула, а то може, ми б їх і врятували від наглої смерти, лікарів, знахурів покликали б розгадати дивну хоробу.

Заспокоїлась бароненкова, лягла спочивати. Як темна ніч, у ліжку розкинулась, дихає важко, поривчасто.

Та не спиться бароненку. Чує проз вікно він, ніби там на острові серед Двини хтось наче квилить, голосить.

— Чи не покоївка, бува туди допливла та побилась, падаючи з вікна, тепер стогне там, поранена?—думає.

Прочинив вікно, прислухається. Тихо навкруги, тільки пугач у соснах пугикає, щось недобре віщує. Та знов серед тиші нічної, поза плюскотом Двинових хвиль, чує бароненко тяжкий стогін на острові, зойки жіночі.

Тягне бароненка на той зойк, мов невидима сила.

Бере він двох слуг своїх вірних і йде таємним ходом підземним до острова дізна-

тися, що там за пригода, яка примара стогне на сестриній могилі.

Пройшли, як злодії, потиху та помалу, і підкрадаються попід соснами до повитої хмелем альтанки.

Чують: свіжу могилу немов хтось розгортає, сам стогне, причитує по-жіночому:

— Ой, красунечки мої любі, живими вас у сиру-землю злодійка закопала, мене мало не отруїла, чоловіка убійником мало не зробила, людожерка несусвітня.

Вжахнувся бароненко, почувши таке, кинувся до могили, аж там покоївка сестрина вся скривавлена сидить, мокрими косами повита, і руками землю риє.

— Що кажеш, божевільна?

— Правду кажу, пресвітлий господарю,— на коліна впала покоївка,—твоя жінка в мене ключ від баштової кімнати узяла, мене саму силоміць у себе замкнула, а сама туди тихцем пройшла й трубу в комині закрила. Почаділи твої сестри, потруїлися. Тут би їм води дати, на свіже повітря винести, а вона ключ у себе заховала, тебе поховати їх мерщій намовила. А вони тут іще живі були, я чула... Прийшла до мене, сміється, каже: „на тобі тепер ключ, не встерегла паній своїх гадюко!“ Я їй: „Сама гадюка, намовниця!“ А вона: „На, випий холодної води, заспокійся!“ І бачу я—мені ведмежу отруту дає. Я її знаю, бачила. А далі ви вже самі бачили

Дибки волосся стало в слухачів від покоївчиного оповідання. Кинувся до неї бароненко, за горло схопив, душить:

Брешеш ти, відьмо задвинська, не може бути такого злодійства! Що ти тут чула, кажи, бо тут тобі й смерть.

— Ой, пане-господарю, попусти горло, скажу... Як припливла я до острова, вся побита, поранена, зараз до могилки і чую: стогнуть у ній баронівни, дряпаються в дошки гробові струкотять. Я з жаху була закам'яніла, знепритомніла. Як прокинулась—рити стала. Далі ви прийшли.

Упали на землю бароненко з слугами, приклались вухами до могили, слухають. Наче не чути нічого. Шарудять тільки листя хмелеві навколо альтанки та плюскотять потиху Двинові хвилі.

Зв'язали покоївку по руках, по ногах:

— Умреш, як збрехала, страшною смертю!

Самі, як і вона, взялися розкидати землю чим попало—руками, гіллякам, бароненко гострим мечем своїм... На щастя їхнє місяць з-за хмар виплив, блідим сяєвом світить, у могилу зазирає. Від сосон столітніх довгі тіні по острову стелються.

Дісталися до гробів, витягають, верхні дошки мало не зубами відривають. Ось один уже відкритий. Лежить у ньому старша баронівна, та не на спині, як поклали, не на грудях навхрест руки поклала, не спокійно

повні губи, темні повіки стулила, мов щойно заснула... Не бачили вони зроду таких покійниць. З жаху від гробу аж відсахнулись. Покручено з корчів у баронівни все тіло, лежить вона боком, скривавлені, скандзюблені пальці в дошки вп'ялися, біла сорочка вся пошматована, очі вибалушилися в дикому відчаю, рота роззявила, як риба на березі, чорне волосся білими смугами взялося...

Бароненко до другого гробу. Рубає його просто мечем. І там таке саме. Перекинулася вниз лицем молодша баронівна, руки, ноги скільки мога підібгала під себе, видимо намагалася спиною кришку гробову підняти— і теж серед чорного волосся срібляться білі пасмуги...

Підвівся від гробів бароненко—сам наче посивів, очі немов у божевільного, хитається, наче п'яний. Не встигли слуги його й спам'ятатися, як одрубав він обом голови під самісінькі плечі. Підійшов до дівчини, каже, як гадина шипить:

— Ніхто цього не повинен знати. Тільки ти та я.

Порався до ранку. Убитих слуг своїх кинув у Двинові хвилі. Попливлі безголові мертвяки, похитуючись, униз по ріці, лякати рибалок. А голови їхні упали на дно. Там обгризли їх раки. Узяв потім сестер своїх бароненко і знов закидав їх землею. Замість

заступа меч йому був. Притоптав свіжу могилу ногами, поцілував меча, разрізав ним ремені, що ними дівчину були поскручували —бліда від жаху поряд могили лежала, все те бачила, — та й каже їй урочистим голосом:

— Він тебе мав убити, він тебе й визволяє. Бери це реміння, воно ще знадобиться. Ходім.

І повів її таємним ходом назад у замок, а двері в той хід сірим каменем привалив. Прийшов до замку, йде просто в спочивальню до жінки. Бачить: розпростерлась вона на ліжку, живіт горою—цими ж днями їй родити приходить. Коло ліжка на столі купа самоцвітів лежить, монисто коштовне, каблучки, наручники золоті, дармовіси всілякі, сестрині коронки незціненні з діямантами, що ними вони розкішне своє волосся по святах прикрашали... Милувалася смуглява красуня, видимо, з цього багатства перед сном, так і заснула з щасливою посмішкою на кровистих повних устах. Лежить, як темна ніч. чорні коси зміюками по грудях, по подушках гадючаться.

Не став будити її бароненко. Пошепки каже служниці.

— Давай оте реміння. Як в'язали тебе, в'яжи тепер її, прикручуй кріпко до ліжка.

Як була сонна бароненкова, так і опини-

лась, як риба в мережі. Ні рукою, ні ногою ворухнути.

Бере бароненко меча, йде до жінки. Здогадалась покоївка, що вдіяти хоче, та до нього злякано:

— Що хочете робити, пане-господарю? У неї ж дитина... Син, може, ваш.

— Отож сина мого тобі заповідаю. Бережи його, зроби чесною простою людиною. Не судилось йому бачити ні батька, ні матері. Будь йому батьком і матір'ю. Бери оте все золото й коштовне каміння, тікай з ним з цього заклятого місця.

Почула ці слова, прокинувшись від розмови, молода бароненкова. Закам'яніла від жаху, очі втопила в божевільних очах чоловікових. Губами ворушить, слова вимовити не може. Рукою, ногою сіпнула—ані поруху, як пришита до ліжка.

— Умри хоч так, як моя мати вмирала. Не мов мені ані слова, душогубко!—скрикнув бароненко, і не встигла зойкнути ні служниця, ні смуглява красуня, як створилося ще одне страшне діло. Одним порухом меча розтяв молодий барон черево жінці: розгорнув його, як купель, для своєї дитини другим порухом розтяв груди смуглявій красуні аж до самого серця—і прожогом геть із кімнати, скрикнувши на порозі:

— Приймай же дитину! Будь матір'ю!

Плаває немовля мале в кривавій калюжі,

захлинується. Схопила його покоївка, сльозами вмиває, косами своїми витирає, криком кричить на поміч, на ґвалт.

Від крику покоївчиного збіглася челядь —а вона вже вийняла з багряної купелі малесенького бароненченка, пискотить він жалісним писком. Вжахнулися всі, постовбичили,—зроду, звіку ніхто таких народин не бачив. Спам'яталися, кинулися шукати бароненка. Вгледів хтось, ніби біг він, як божевільний, із диким криком на балькон, де колись померла його мати. Другий казав, що бачив його ніби під тим бальконом—щось колупав між дворовим камінням своїм гострим мечем. Хтось іще торопко переказував—знов немов бароненко подався бігцем на балькон.

— Держить його, він збожеволів,—ґуком-луною несеться по всьому замку.

І раптом страшний зойк зледенів усім жили. Так кричали тут тільки катовані в ведмежій вежі, коли надходила до них люта смерть, так кричала служниця, що її посадовили колись голу на багаття з наказу бароненкової молодої жінки.

Стрімголів у замковий двір—там іще одне страшне видовище, ще одна жахна смерть, вже остання в цьому пекельному місці.

Між камінням у дворі держалном униз застромив бароненко свій закривавлений меч. Сам кинувся на нього грудьми з балькону і

проштрикнувся, як жук на шпильку, як сніп на довгі вила.

— Закляття, закляття справдилось,—шепотіли перелякані слуги.—Графівна за себе помстилась. Нема щастя в цьому домі, тікати треба звідси щошвидше.

Поки порались вони коло молодого барона, брали його на ноші, щоб нести в покої, покоївка з новонародженим щезла, забравши, як заповідав женовбійник, золото й коштовні каміння. З того часу ніхто її більше не бачив, не бачив і дитини, що таким страшним способом народилась.

Коли-не-коли лише знаходили свіжі білі квіти на могилі баронівен на острові серед Двини. Там, поряд з тою могилою, поховали й бароненка з смуглявою красунею. На їхній могилі коли-не-коли теж з'являлися червоні квіти, немовби то краплі крови, пролитої ними. А третя могила—старого барона й графівни—квітчається сон-травою, немовби забути хтось хоче, як страшний сон, усе те, що трапилося в замку Драйкройценгоф над Двиною.

Чому так замок зветься? Три хрести стояли в давні часи над тими трьома могилами. Тому й замок Драйкройценгоф, і острів—Драйкройцен, тобто три хресті, а під кожним из них два покійники.

Заволоділи тим замком потім інші барони, дальні родичі Оскара Кріпкої Руки, і до-

дали вони тоді до його герба — на червоному полі три чорні смуги — ще три білі хрести на кожній з тих смуг.

Так переповідали нашим дідам їхні діди про давноминуле замку Драйкройценгоф.

1928

ОГНЕВА ПАНІКА

Землянка була низька і тісна. Величко завжди ходив у ній з похиленою головою, щоб не вдаритися об стелю. Вздовж довгої стіни настелений був піл—нари, а під ними—наче куряче сідало—довга лата. На ній сушилися мокрі портянки й смерділи на всю землянку важким, гнилим пахом. Він змішувався з чадом мотузяного ґноту, що блимав жовтавим світлом у черепку з лоєм. Гасу видавали обмаль, його економіли. Глиняна абияк зліплена пічка в кутку нещадно курила при кожному подуві вітру, що забивав у низький димар. Дим роз'їдав очі й нестерпно дряпав у горлі, не даючи змоги спокійно спати десятку людей на нарах.

Не всі з них і спали. Двоє лежали з краю горілиць і, дивлячись на крапельки пари на стелі з цілих соснових стовбурів—у три накати ця стеля була, на кожному накаті насипано з півметра землі, щоб гарматень не пробив—дивлячись на цю стелю, тягли довгої пісні про те, як:

Іхали салдати со службы домой,
На плечах погони, на грудях хрести...

У пісні перемежались українські слова з російськими, творячи кумедну мішанину, що її потім приносили салдати додому, денаціоналізуючись самі, денаціоналізуючи своїх близьких:

Шов один по тропці, стоїть родитель,
— „Здрастуй, мій папаша!“—„Дорогий синок!“.
-- „Скажи мні, папаша, про мою сім'ю“
— „Сім'я, слава богу, прибавилася.
Жона молодая дитя вродила“.

— Гой-гой! Ото, мабуть, зрадів: слава богу, каже, бо вже чотири роки вдома не був,—обізвався телефоніст, що сидів біля маленького столу—досточки, засунутої поміж соснових стовбурів—стін землянчиних. Навпроти Шамотнявий зосереджено вирізував з бараболі кружалки для дамок, що їх дуже полюбляв. Увесь вільний час грав із кимсь, намагаючись посадити супротивника „в нужник“—заперти дамку. При вдачі голосно, хрипливим голосом реготавсь, розмахував жилавими руками й приказував:

— Поседь, поседь, братіку, спочинь трошки, не квапся! Тут місце тепленьке, затишне...

Тепер, проте, лице йому було похмуре, пісня навіяла спогади про далеку родину— як вона живе там без нього? А двоє співаків переказували дальші події салдатської драми:

Мати сина просила:
„Прости, син, жоні!
— Не прощаю ніколи...
Спорснула шабелька спід правой руки,
Злетіла головка невірної жони...

— Отак їй, гадюці, й треба! Присягалась бо, коли заміж ішла—додержуй слова,—подав реплікутелефоніст.

— А ти слова додержуєш?—передав Шамотнявий.—Тільки де спідницею смердить—там і крутишся, як пес коло сучки.

— Е, чоловіки інша справа. В мене дитини не буде. Погрався та й пішов.

— Авжеж! Тим то й лихо бабське. Ми на це не зважаємо. Ти погрався, а вона прибуток має. А потім...

Пісня тужливо ридала:

—Ой, боже мій, боже що ж я наробив?
Жону зарізав, дитя всиротив...

— О, бачиш, цей хоч дитину помилував, а то й гірше бува. Та все'дно байстрюкові щастя не буде... Це як із тим бароненком, що старий латвієць переказував. Ох же, й кривава сторія... Гріху скільки!—зідхнув Шамотнявий.—А все через злото, через багатство. Поділити його між людьми порівну, щоб усі однакові були.

— То що? Однаково один в одного видиратиме. Дужий у слабшого. І знов, котрі

вином упиватимуться, котрі на хлібі-воді побиватимуться.

— Так де ж тої правди шукати?

Лишилось запитання Шамотнявого без відповіді, а журна пісня довершувала лиху драму:

У неділю рано всі дзвони ревуть,
Мене молодого у тюрму ведуть.
Тюрма невисока, решотка густа,
Сижу за решоткой, проходять літа...

— Ну, цей людину вбив, то й не шкода за тюрму, хай спокутує. А от у нас хлопців у буцегарню загнали, що не хтіли пану по два злоти в день снопи возити. Забастували, значить, нагнав пан стражників, а вони нагаями: „Панське зерно висипається, а ви на це не дивитесь. Три злоти забажали? Буде вам кожному по три місяці". І було таки так. Де ж тут правда? Хіба два злоти то плата? Та ж і не кріпаччина тепер, щоб на панських ланах працювати. Хай вільно наймаються—хто хоче йде, а не хочеш—не йди. А то стражники нагаями...

— Та ви ще там по селах лиха не знаєте,—озвався басовито Величко, прокинувшись:—хоч свою хату, свій ґрунт такий-сякий маєте. А ти б на заводі попрацював, коли в тебе тільки й багатства, що сорочка на тілі, та й та драна. Он мені за забастовку як дали вовчий білет—ну нікуди не приймають, хоч у босяки йди та на великій дорозі

грабуй. Мало не вмер з голоду. Якби не мобілізація, хто й зна що з мене було б. Хотів узяти ножа та підрядчика того вночі...

— Схаменися, Величко! Що кажеш?—з острахом перепинив Шамотнявий.

— Що кажу? А, думаєш, не прийде до того? Увірветься скоро терпець у людей. Хіба ж можна так жити? Собака на цепу краще живе, як робітники.

— Та вже так... Тільки ж гріх.

— А не гріх отак знущатися? В мене дівчина була. Побратися хотіли. Затаскав колись панський синок у садок та й теє. Труїлася потім, а вийшла з лікарні—загуляла. Іду колись вулицею, а вона п'яна з шпаною якоюсь вештається, сороміцьких пісен співає. Я до неї. а вона й плаче й лається:

— Ти мені хліба не даси, а я тобі щастя не дам. Чим бідувати—гуляймо поки гуляється, гуляй поки здоров'я є.

Пішов я собі та й думаю:

— А за що я гулятиму? Молода та гарна жінка хоч тіло своє продасть, є покупці на це, спасибі їм. А в мене самі руки чорні,—ніхто їх не купує, багато їх развелось. Один в одного працю перебиває.

Шамотнявий зідхнув і, подумавши трохи зауважив:

— Та ж і в селян так само: руки роботящі є, а прикласти їх нема куди. Я б, може,

сім десятин подужав, а в мене їх дві та й годі. Як же його жити?

— А в пана теж дві руки, а десятин тих —оком не зміриш. От ти й подумай: на що вони йому?

— Як то на що? За паном усяке начальство. Багатому, кажуть, і чорт дітей колише, а бідному і сліз не втирає.

— Нічого, колись попечуть їх наші сльози, подавляться вони їми, захлинуться в них...—Величко підвівся з нар і став серед землянки, великий та дужий, очі з-під лоба гнівно блищать. Зирнув на годинник і гукнув басовито:—Гей, Борзяк, уставай, час на зміну в секрет іти. І ви, хлопці, збирайтесь,—кинув на співаків. Годинник показував уже північ.

— Неохоче вдягався Борзяк. Поволі взувалися співаки, виряжаючись у небезпечний секрет перед закопами. Близько до німецького берега він був, із снігових цеглин складений.

Добиратися до нього треба було в білих халатах, щоб не побачив ворог, рачки по льоду улізти скілька-десять кроків.

— Дивіться, хлопці, поглядайте, може який німець до ополонки прийде, води набрать. Як візьмете язика—нагороду одержите.

Телефоніст засміявся:

— Як ти, Величко, торік? Пам'ятаєш?

Величко досадливо глянув, і злісно муркнув:

— То ж темнота скажена була.

— Та й тепер, мабуть, не краще,—озвався хтось.

Справді в прочинені двері землянки, як виходили Величко з трьома секретниками, війнуло з пітьми морозним вітром і враз наче туманною пеленою сповило все в землянці. Тьмяний блиск ґнотика, що затанцював у мисочці від подуву, як болотяний вогник у трясовині, освітив тисячі в'юнких білих метеликів. На дворі лютувала хуґа. Схопивши ґвинтівки, що рядком стояли у стійці біля дверей, секретники вмить щезли в пітьми. Вона ковтнула їх—як в ополонку провалились, і лише парування в землянці нагадувало, що спокій цього барлогу був нещодавно порушений.

Шамотнявий підкинув трісок у пічку й запитав перегодом телефоніста:

— А що ти там Величкові нагадав, що він напиндючився?

— Е, то була з ним пригода, як стояли ми в Польщі під Любліном. Ми по один бік долини позакопувались, австріяки—по другий. А посередині в рівчаку криничка була. І ми й австріяки покрадьки вночі з тої кринички воду брали на чайок. Чим у закопах побалуєшся, як не чайком? тільки й розваги... От і викликався колись Величко в засідки

до кринички піти, щоб спіймати язика. Я тоді теж у строю був, у команду зв'язку потім пішов, як поранили. Каже мені Величко:

— Бери мішок з-під картоплі в каптенармуса, ходім австріяка ловить.

Не чув я зроду, щоб людей у мішок ловили, та послухав проте. Величко в нас, самі знаєте, завзятий. Вірив я йому, пішов сміло. А ніч, братіку мій, чорна була, аж ув очах миготить. Десь далеко гармати гуркотять, на обрію коли-не-коли чи то блискавка, чи заграва грає. Лíземо ми тропкою до криниці, тропку цю руками мацаємо, щоб не зблудити. Блисне ото блискавка, зирнемо навкруги та знов навпомацки. Ближче та ближче, аж чуємо: коло криниці щось брязкотить, водою хлюпає.

— В котелки набирає,—шепоче мені Величко та, як плигоне в пітьму з мішком. Я за ним, аж вони на землі качаються, хтось під дужими Величкиними руками аж харчить пручається. Це він йому мішком голову геть із плечима накрив і руки зав'язує на стегнах. Хитрий в біса Величко, думаю, як курку решетом накрив австріяка.

— Ну, ходім тепер,—каже,—за нами, та ні пари з уст, бо зразу штика в спину матимеш.

І повели язика до штабу.

Виходить командир полку, цей самий Затріщинський був, дякує нам:

— Спасибі за службу, молодці!

— Раді стараться, вас-сок-бродь!—кричимо радісно. Давно бо в полку говорили, що язика нам треба: незвісно було, що воно за ворог перед нами та що він наміряється.

Завели полоняника в хату, а туди вже мало не ввесь штаб збігся. Адьютант книжку наготовив записувати допит, товмача кличуть, що німецьку мову знає.

— Ну, розв'язуй мішка, подивимось, що воно за птиця в наше сильце вплуталась.

Здіймаємо ми мішка з плечей та з голови полоняника—та так і постовпіли, а далі всі в регіт—стоїть у нашій таки формі, нашого таки полку хлопець, увесь труситься та очима кліпає, з переляку до непокритої голови руку прикладає віддає командирові честь.

Аж плюнув з пересердя Величко, почервонів з сорому та злости. І я не вдержався, за живіт берусь із реготу. І всі з нас глузують, кепкують:

— От так піймали язика! Цей багато розкаже. А ну, хлопче, чи солодка вода в криниці?

Таке з Величком трапилось. Як нагадаєш—і досі сердиться, якого облизня був тоді піймав... Цить, немов ідуть...

Насторожились. За дверима дійсно приглушені голоси, шамотня. Знов у розчинені двері ввірвалася білими клубами пара й цілий вихор снігових метеликів хмаркою

звився й осів мокрими плямами на долівці, нарах, стінах.

— Причиняй, причиняй мерщій, не вихолоджуй!—загомоніли салдати на нарах, прокинувшись від холодного подуву й стуку чобіт.

Змінені секретники обтрушувались коло порогу, здіймали задубілими з морозу пальцями заледенілу пару з вусів, бороди, брів.

— Ой же й мете! Всі закопи забило, а в нашому секреті було нас зовсім закопало. Загинути можна. Треба частіше зміну давати.

— Та в таку ніч і вартувати пильніше треба,—обізвався телефоніст: саме в таку хуґу ворог і підкрадається.

— А ракети в них є?

— Та що з них ракет? Проз таку метелицю і прожектор не поможе. Рогаток—і тих не видно. Як у молоці все.

— А в німецьких закопах ніби сьогодні щось неспокійно було. Гомонять німці.

— Може зміна?

— Ба ні! Як нова зміна, так стріляють хто й зна чого, з незвички до нового місця. А ці смирно сидять тільки гомонять, кажу. Як би атаку не вигадали...

Раптом десь глухо постріл, другий, третій. У перебій з ними заляскали справа і зліва ще й ще, нервово, поривчасто.

Розмова обірвалась. Величко вискочив із землянки і став на мить у засніженому за-

копі, напружено прислухаючись. Крізь сніговійницю де-не-де тьмяно виблискували зеленаві плями й за мить гасли. Це вартові безнадійно пробували освітити Двину ракетами. Постріли вчащались. На правому флянці застрекотав уривчасто, як чорногуз кличучи подругу, кулемет. Йому обізвався другий. Тяжко гупнув міномет і струснула повітря летюча міна.

Із землянки, не чекаючи на команду, вибігали салдати і темною масою занепокоєно згромадились у ході сполучення, міцно стискаючи ґвинтівки.

Раптом із пітьми виринула, як велетенський птах, людська постать і тяжко бухнула в хід, мало не на голову Величкові.

— Хто? Кажи? Вб'ю!—наставив штика Величко.

— Там... наступають... лавою...—ледве переводячи дух, не казав—шипів з перестраху та засапавшись від бігу в глибокім снігу по закопах Борзяк.

— Хлопці, по місцях! Стріляй просто через бруствер. А твоя ґвинтівка де?—до Борзяка Величко:—кинув, сукин син? а товариші де?

— Там, стріляють... Сиділи ми тихо, коли бачу—на сугорбі напроти щось чорніє. Лізуть, значить, німці. Вони—огонь, а я сюди—сказати,—тремтячи, оповідав. Борзяк уже в землянці телефоністові.

Той безнадійно пробував натискати пищик в апараті. Провід десь було перервано.

— А сто чортів! Тілько но працював. Це ти, мабуть, порвав біжучи по горі. Як тепер ротному сказати?

Але в землянці ротного вже переполошилися. Частий огонь уже трискотів по всьому острову. В татакання російських кулеметів „максимок" врізались голоси німецьких — якісь голосніші, грубіші, як швацька машинка. Знов одиноко гупнув, наче в порожню бочку, міномет, за мить чути, як розірвалася десь на льоду міна і глухою луною відбилася в німецькому березі.

Ротний добивався телефоном до батерії.

— Батерія, батерія! Поснули, чорт, чи мо, провід обірвався. Батерія!

Шамотнявий стояв на одній із драбинок між бруствeрами, котрі понаставлені були на випадок атаки—щоб зручніше вискакувати з закопу,—і посилав у нічну пітьму кулю за кулею. Вітер забивав снігом в очі, в них мерехтіли з напруження якісь тіні, плече боліло від віддачі ґвинтівки. Вона наче плигала в руках, випльовуючи набій за набоєм. Пучка з хвилювання та холоду ніяк не попадала на гачок і поривчатий порух її підносив люфу десь високо в невідому даль. Куля свистіла понад німецькими закопами, де переполошені люди так само безладно стріляли в бік острову, чека-

ючи на ворожу атаку. Кулі фюкали, співали над Двиною сполошеним роєм.

Величко бігав по закопу, перевіряючи свою чоту, То тут, то там, крізь стрілянину, чув котрийсь над його ухом басовитий крик:

— Та не стріляй без ладу, паскудо! Дивись куди цілиш—у небо. Попусти нижче. А в тебе що—задержка? Обійма не лізе? А бодай тебе!... Та де ж той ворог? Ні чорта не видно, мать його бабка родила... Набрехав Борзяк з переляку.

А Борзяк у ту мить уже мчав ходами сполучення до землянки ротного, крикнувши телефоністові.

— Поки ти з проводом поратимешся, я повідомлю...

— Еге ж, бачу, що тобі назад кортить, а не повідомляти, дрижаки беруть, поганська твоя душа,—не встиг почути він телефоністову відповідь.

Падаючи в сугорби, вгрузаючи в снігові перемети, соплячи, як кабан в очереті, пер він щодуху назад, лишаючи за собою огневу смугу. Раптом на завороті почув стрічне сопіння і став у переляці. Серце немов обірвалось. У колінах розлилася млость.

— Ех, ґвинтівку там кинув... А що, як це німець?

— Гер, гер,—тихо покликав Борзяк по-німецькому, щоб дізнатися хто там.

Стала, перелякавшись, і стрічна постать, а потім щодуху назад, шарудячи плечима по стінах канави—ходу сполучення.

Борзяк теж повернувся і, хапаючись за засніжені края закопу, тикаючись лицем у сніг, намагався вилізти на поверхню землі. Куля, фюкнувши над самісінькою, здавалось, головою, примусіла його зректися цього наміру.

— На горі ще скорше вб'ють,—подумав і, раптом щось собі пригадавши, кинувся стрімголів назад до своєї землянки.

А в ротного метушні та переполоху, як на пожежі в селі.

З вибалушеними з перестраху очима вбіг у землянку вістовий й ґвалтує:

— Там у закопах німці. Я до першої чоти а він до мене: „Гер, гер, здавайсь!“ Ледве втік...

— Батерія, огонь по нашій першій лінії, по нашій, по нашій кажу, там уже німці.

Телефоніст тремтливими пучками записув кумедними п'яними гачками телефонограму в штаб батальйону:

„У дванадцять годин ночі показалися перед островом Драйкройцен густі лави ворога. Рота зуттріла їх частим огнем. З першої чоти повідомляють, що не дивлячись на геройській опір, ворог вдерся в окопи. Потрібна негайно допомога. Готуюсь зірвати міни на Двині. Командир 1-ої роти.

Штаб полка передавав штабові дивізії:

По всьому фронту полка ворог веде жорстокий наступ під прикриттям ураганного вогня. На острові Драйкройцен прорив фронту. Наказав обстрілювати острів з тяжких гармат. Прошу розпорядження резервному полку негайно заняти другу лінію".

В штабі дивізії заспаний червонопикий генерал ув одній сорочці, без чобіт сидів коло телеграфного апарату, що вистукав довгу бинду в штаб армії:

„Всі полки дивізії ведуть завзятий бій з ворогом. В артилерійський бій уведені всі батерії. Потрібний транспорт гарматних набоїв. Визначити сили ворога через темряву не можна, але в усякому разі не менше трьох дивізій. Прошу терміново дати розпорядження виступити резервним частинам".

На другий день штаб армії давав телеграму в головний штаб:

„На Двинський дільниці по лінії в тридцять верстов, маючи за центр наступу остров Драйкройцен. ворожа армія перейшла була в наступ значно збільшеними силами. Подекуди під покровом ночі ворогові вдалося вдертися в наші закопи, але могутньою контр-атакою наших геройських військ німці були відкинуті на свій берег. Шкода, заподіяна ворогові, дуже велика".

У Німецькій публікації ця ніч теж була відмічена відповідним способом:

„Користуючись зі страшної метелиці, на Двинській дільниці російська армія розпочала енергійний обстріл нашого фронту, готуючись атакувати наші переможні війська. Дружній огонь наших батерій примусив ворога відступити з невеликими втратами“.

А втрати, дійсно, були чималі, особливо на нещасному острові, де сконцентрувався і чужий, і свій огонь. Добре ще, що батерії били по карті, навмання, без спостерігачів. Але й так бідному Драйкройцену діставалося, як хусткам від пряника чи снопам на току. Ґраната, шрапнель, легка, тяжка, своя, чужа—все сипалось, як струшені груші, засипаючи закопи уламками дощок, зрізаючи, як ножем, сосни, здіймаючи цілі хмари снігу й мерзлих грудок, молотячи вздовж і впоперек цей маленький, відрізаний від усього світу, шматочок землі.

Телефонні дроти всі давно були поперебивані, порвані, ані з берегом, ані з окремими частинами острова сполучення не було. Ніхто не знав, що робиться поруч, хто там і що там. Жовтаві пальці прожекторів безсило простягались з обидвох берегів до Драйкройцена й розпливались в сніговому молоці. Лінії закопів позначувались лише зеленавим відсвітом ракет, що так само безсило падали в сніг, збиті шаленими подувами хуртовини. А на острові обезтямлені люди лежали по закопах, скулившись і притис-

нувшись до стінок, наче влипши в них, покинувши розігріті від стрілянини ґвинтівки, повипустивши в повітря всі набої. Тікати не було куди, бо на льоду й спереду і ззаду раз за разом падали гарматні набої, вибиваючи круглі сажневі полонки, зривалися різні міни—це ті, що стояли по берегах, рятували себе від ворожої атаки. На ранок Двина вся темніла проваллями, поміж білими смугами засніжених криг крицевим блиском рябіли озера на місці зірваних мін, а в них блискотіла поглушена риба. Поки не замерзла знов ріка, довго ночами салдати витягали тую рибу, радіючи з несподіваного „приварку“.

У Величкиній чоті було п'ять убито та сім поранено.

Обидва співаки, що були з Борзяком у секреті, закоцюбили просто перед дротами, не потрапивши в прохід між рогатками, щоб дістатися своїх закопів.

— Мабуть, ми ж їх і поблагословили, гадаючи, що то німці ідуть, — сердито казав Величко Шамотнявому,—чорти б отих німців у таку ніч понесли. І де той, мать його бабка родила, Борзяк подівся?

Борзяка ледве знайшли у відхіднику, недалеко землянки.

Там завалилась була колись земля з одного боку, створивши своєрідну нішу—й там він, скулившись, як собака в конурі, переси-

дів усю ніч. Хоч свої, хоч чужі заберуть потім—аби живий був...

— Де ж твої німці наступали, боягузе розпронещасний?—глузливо домагався від нього Величко: чи не той он бур'ян, що вітром нанесло до вашого секрету?

Справді, перед місцем, де був секрет, із сугроби темніла кошлата купа бур'яну. Десь з німецького берега вітер зірвав із-під снігу, чи з лісу вимела сніговійниця, як перекотиполе в степу.

Борзяк засоромлено виправдувався:

— Хіба ж я один бачив? Усі стріляли...

— Усі ж і стріляли через тебе, мать твою бабка родила! Тобі б тільки коло баб'ячої спідниці вартувати та в голові вошей ськати, страхопуде безокий!

Довго після цього доводилось лагодити попсовані закопи, копати в мерзлій землі нові землянки, ставити ночами під обстрілом ворогів, замість побитих набоями та потоплених у Двині в мінних озерах, нові рогатки.

А командир роти одержав нового хреста—Анну на шию—„за успішно відбиту ворожу атаку на небезпечній і важливій ділянці фронту".

Мали відповідні нагороди й інші командири—і батальйонний, і полковий, і дивізійний.

1928

ЛЬОДОЛОМ

Кінчався лютий. Морські західні вітри подеколи теплими зідханнями зганяли сніг, підсинювали лід на Двині. Потім ізнов суворі подихи сходу оповивали густим білим сувоєм сонну країну, маскували рівним настом закопи супротивників, і тільки чорне павутиння дротів позначувало лінію фронта.

Безвусий Остюк мрійно казав, дивлячись у маленьке віконце землянки на осяяну ранковим сонцем Двину, що застигла в величнім спокої:

— Пам'ятаєте казки про сонних богатирів? От здається мені, що поклався руський богатир спати коло порога свого палацу, загородив вхід своїм могутнім тілом, уперся головою в Балтицьке море, ногами сягає аж до Чорного. Пораються коло нього мільйони мізерних комашок, плутають дротами, забивають палі навколо, як Гулліверові ліліпути. Та зійде весняне сонце, зігріє вії богатиреві, прокинеться він, чхне — і полетить шкереберть уся комашня, розкидає, розтрощить він усі припони й залізною палицею пожене

досадливих навратників геть звідсіля, як отару овець. Великий руський народ, як північний розлютований ведмідь, ревне гнівним ревом — і опиниться кривавий Вільгельм десь на безлюднім острові, як колись Наполеон на Єлені...

Ротний зирнув на запального юнака із якоюсь поблажливою посмішкою і поволі, натискаючи на кожне слово, ніби вдавлюючи його в свідомість слухача, відповів:

— А мені пригадується біблійна леґенда про Навуходоносорового бовдура. Пам'ятаєте: був увесь срібний, голова золота, а ноги глиняні. Чи схочуть наші глиняні мужицькі ноги підтримувати тяжку золоту голову? Схоче встати наш богатир, ворухнеться — і підігнуться хиткі підпори...

— Ну, це у вас учительська штафірська душа заговорила... Коли нема волі до перемоги над ворогом—краще й не заводиться.. Чого ви пішли на війну?

— Поперше, я, як і тисячі подібних, не пішов, а нас, як кажуть слушно салдати, погнали. Це вам, молодому юнакові, здається війна веселою розвагою, інтересною пригодою... Ми дивимося на це трошки інакше... А, подруге, хто вам сказав, що нема в нас волі до перемоги над ворогом? Вона є, нею ми—„штафірки", як ви нас іменуєте — повні вщерть, „до отказу", тільки над яким ворогом, от що треба собі усвідомити.

— Як над яким? Отим що за Двиною. Над німецькими варварами.

— Ви так думаєте? А не помічали ви варварства круг себе? От пригадую: приїхав колись до нашої школи інспектор. Пояснює учням молодий учитель оповідання Гоголя оті славнозвісні „Вечори на хуторі“ — учили ж і ви їх, не забули, либонь? Каже: „був Гоголь, хоч і дрібний, а поміщик. Не приймав він близько до серця горя народнього, кріпацького. Були для нього кріпаки, як мертві душі — купуй їх, продавай, батогами бий, як худобу. І от бачимо ми, як хутори диканські у нього танцюють, співають, пиячать, регочуться, вечорницями бавляться, а тяжкої праці селянської не бачить Гоголь. Он і в „Мертвих душах“—поміщики є, а мужиків нема. Тільки спину кучера Селіфана бачить читач та дурного льокая Петрушку“ Ну, і щоб ви думали? Приходить наказ звільнити того вчителя „за шкідливий напрям думок, скерований проти сучасного ладу, що може згубно вплинути на молоде поколіня“. І знаєте: я не дивувався, почувши за це, бо справді чи на багато сучасний лад одійшов від Гоголівських часів? Хіба ж у нас не справжнє варварство, безпросвітня тупість і знущання з того, кого ви звете великим руським народом?

Остюк здивовано витріщився на ротного. Таких слів він іще не чував. І не знаходив

відповіді. В його попівській родині назвали б, певно, такі думки ворохібними, бунтівницькими. Він помовчав, зосереджено щипаючи себе за губу, де мали колись вирости вусики, і нарешті вимовив:

— Але ви це обстоюєте темну, дику масу, що не може собі дати ради, що її треба силувати заради її власного щастя, мов щеняті в миску з молоком голову пхати. Пусти її без віжок, без батога — як коні на випасі без пастуха підуть у шкоду, заблукають хто й зна куди.

— А ви заганяєте їх тими батогами хто й зна куди,—гаряче скрикнув ротний і раптом обірвав, почуваючи, що розмова заходить надто далеко. Подумав: „Що я цього попівського синка просвіщаю — чи ж утямить? Батькова наука в ньому кріпко сидить, кілками, а не словами вибивати треба". І додав уголос:

— Батожать вашого руського богатиря і вздовж, і впоперек—і таки дійсно, як ви казали, прокинеться він колись і чхне, ой чхне!.. Це, може ви чули, філософ такий мандрівний був на Україні—Сковорода. Він так і казав — і не думайте, що він якийсь там революціонер, соціяліст був: „мудрствують, каже, що простий нарід спить; хай спить сном міцним, велетенським, як у казках. Але від всякого сна прокидаються, і хто спить, той не мертвеччина і не трупище. Коли ви-

спиться, так прокинеться, коли прокинеться, то очуняє і забодрствує".

Не пригадаю все добре на пам'ять, як там далі. Отак і ви думаєте — спить, нехай собі спить, а ми на його спині ще посидимо.

— Та я ж про німців казав, що на нас напосідаються,— скрикнув Остюк.

— Та й німці на своєму народі гопки їздять. Думаєте, охотою німецький салдат на нас іде? Не холодно й не голодно йому в закопах отак, як і нам? Не вовком дивиться він на своїх лайтнантів та майорів, що женуть його на смерть заради тої золотої голови Вільгельмової?

— Ага, ви вже Німеччину за бовдура вважаєте,—іронічно замітив Остюк.

— Та й Німеччина—бовдур, й ми — бовдур,—відказав ротний, рубаючи слова.

— Що ж, по-вашому, ввесь світ на глиняних ногах і незабаром завалиться?

— Щось подібного, мій друже! Тільки він не завалиться, а як метелик з ляльки вилетить, скинувши бридку шкаралущу, і заграє веселкою на сонці.

Остюк не зрозумів. Юне обличчя було кумедно серйозне, лоб зібрався в напружені згортки, а верхня губа нещадно страждала від ненастанних щипків.

— А про мене—треба німця бити до кінця—і край. Хай не лізе! Прийде весна — по-

женемо, як Наполеона з дванадцяттю язиками аж до Парижу, чи то, пак, до Берліну.

— Ну, а далі?

— Як далі?

— Ну, що буде далі, як німця ви поб'єте?

— Розділити Німеччину, як Польщу розділили, хай не бунтує.

— А народу від того краще буде?

— Якому народу?

— Та якому: нашому, німецькому, всякому...

— Звичайно, краще! Буде могутня, велика Росія.

— І буде в могутній, великій Росії таке ж варварство, як і досі...

— То що ж: ви хочете, щоб нас перемогли?

— Ні, не хочу. Це теж буде варварство. Замість одного пана другий пан, може тільки трохи розумніший та хитріший.

— Так що ж ви, нарешті, хочете,—добивався Остюк.

— Знищити варварство, голубе, знищити варварство.

— Яким способом?

— О, способів багато! В кожному салдаті сидить той спосіб...

Остюк знов розгубився і не міг збагнути, куди, власне, натякає ротний. Брови йому по-дитячому підвелися, очі безпомічно кліпали.

Що ви хочете цим сказати? — перепитав він.

— Хочу сказати те, про що говорив Сковорода,—знов ухилився від прямої відповіді ротний і по павзі додав:—Але давайте припинемо цю розмову. Колись іще до цієї теми вернемо, як вас цікавить. А зараз подихаємо свіжим повітрям. Ця землянка просто давить, а ми ще й насмалили.

Дійсно, після затютюненого повітря груди жадібно ковтали цілющу прозорість ясного ранку.

Сіли на колоді коло входу й дивились на сліпучу поверхню Двини, осяяну сонцем з ясного, безхмарного неба, молочно-блакитного, десь далекого-далекого. Мільйони райдужних іскор грали на снігу, веселячи зір. Могутня ріка тихо спала в льодовій броні, тільки де-не-де темніли провалля від набоїв та довгі щілини в кригах від поворушень сонного велетня. Біле простирало ріки непомітно б переходило в такий самий білий, засніжений берег, та його оторочувала чорна загородь дротів і рогаток. Від Драйкройцена навскоси через ріку теж чорніли дві шереґи тісно пов'язаних рогаток через усю Двину до російського берега широким трикутником: голова — острів, основа — російський берег. Це довгими зимовими ночами загородились островитяни від можливих обходів ворога. На білому снігу різко вирізь-

блювалася кожна рогатка своїми лапатими хрестами. З одної зірвалася ґава і важкими вимахами чорних крил безшумно полетіла вздовж ріки десь за поживою. Ніщо не порушувало мертвотну тишу. Після нічної настороженої, нервової варти закопи спали, поставивши рідких спостерігачів, тільки десь за другою лінією в ярах де-не-де здіймався легенький димок—кип'ятили „чайок" у бліндажах, захованих під кручею від ворожого обстрілу.

Ані пострілу, ані найменшого стуку. Якась німа урочистість, піднесена напруженість. Тільки з ясного, безхмарного неба ллються невпинним потоком рівні сліпучі промені й дзеркалять осяйну поверхню землі. Боляче очам. Наче хвилює щось у голові, миготять після ясно-білого снігу контрастні чорні тіні.

Раптом Остюк схопив ротного за руку:

— Дивіться, повзе!

Йому здалося, ніби чорна загорожа рогаток через Двину тихо просунулась, її рівна лінія де-не-де викривилась.

Ротний й собі заплющив на мить очі, гадаючи, що йому крутиться в голові, мерехтить від сліпучого сяйва.

Ту ж мить чудні постріли розірвали урочисту тишу. Різкі, дзвінкі, як удари в металеву дошку, і без знайомого свисту гарматня над головою. Тільки гул якийсь пішов від ріки і луною відбився в берегах.

Лінії рогаток справді взялися дугами, химерними звивами і тихо сунули вниз. Повздовжна лінія коло берега розірвалася і в ній ширилися де-не-де проходи. Щілини в кригах котрі щезли, котрі простягались чорними пасмугами вздовж і впоперек рівної поверхні ріки. З'явилися нові в досі незайманих місцях.

— Що це? Криголом? Повінь? Звідки, чому? Ще ж рано, мороз, зима...

Думки метелицею звихрились, та, випереджаючи їх, стихійна сила робила своє. Нові постріли, хряск, гул, скрипливі удари— і вже криги лізуть тяжкими пластами одна на одну, ламаючи свої краї, лишаючи ззаду земні провалля. Льодові страховища множаться, дрібнішають і все з більшою люттю кидаються на спини сусідів. Їх підганяють, гурмою натискаючи ззаду, нові й нові уламки крижаної броні, ставлять на дибки, знов кидають долі, штовхають, сердито гуркочуть, тріщать, риплять лунким рипом. Ріка ворушилася скрізь, скільки ока. Облямована білими рямцями непорушних берегів, вона стала тепер синьо-сірою, мінливою масою, що з непереможною силою стягає з себе навісну крижану шкаралущу. Та не видно кінця цій скаралущі. Вже проповзли повз Драйкройцен чорними гадюками загорожі рогаток, вже заховались десь далеко за заворотом, а зверху нескінченою чередою без кін-

ця суне крижана тріскотлива гурма, все вскорюючи свій рух, все дрібнішаючи, перемелюючи сама себе в тісних обіймах шаленої боротьби.

Офіцери стояли зачаровані дикою силою могутньої стихії. З сусідньої землянки вискочила купка салдатів, збуджених гуркотом криголому, і теж в остовпінню спинилась на березі.

З німецьких закопів почулись голосні вигуки, їм відповідало радісне гура з російського боку. Повідь звільняла салдатів від тяжкої сторожівки, напруженого очікування на взаємні напади. Забувши про небезпеку, вони висовувались із закопів, дивились через бруствери на шалений біг двинових крижин.

— Яка краса!—захоплено мовив ротний.

Але раптом Остюк удруге нервово сіпнув його за руку і тривожно скрикнув:

— Вода! Ротний, вода!

Ніби натискаючи на ріку своєю величезною, незміренно-тяжкою масою, крижаний потік видушував коло берега темну воду, і вона тремтливими язиками лизала засніжені схили, оголюючи чорну землю, ковтаючи сніг.

— Справді, залле закопи, котрі на низькому,—мельконуло в ротного, і він наказав вістовим: — усіх командирів негайно до мене.

Та не встигли вістові виконати доручення, як коло землянки з'явився закеханий, з вибалушеними від жаху очима Борзяк, лементуючи:

— Вода, в передньому закопі вода!

— Перейти в другу лінію, до середини острова, де вище,—командував ротний салдатам, що звідсіль перелякані несподіваною повіддю, бігли до командирової землянки.

З німецьких закопів почулось кілька пострілів і заф'юкали одинокі кулі.

— Дурні, не бігайте по чистому! Забули, що на позиції? Геть униз, у ходи сполучення.

— Аж там, залле, потопимось!

Дійсно, вода підіймалася на очах, наче кипіла у великому казані. Ріка рушила разом, несподівано, на всьому своєму просторі, і багатоверстна водяна маса не знаходила місця в річищі, дерлася на береги, наводячи жах на закопи. На російському низькому березі видно було, як між дротяним павутинням і першою лінією затемніла, все збільшуючись, водяна смуга. Вона наявно наближалась до закопів, погрожуючи поглинути їх.

Ротний тривожно зміряв очима висоту Драйкройцена. Два метри біля берега, три, чотири посередині. Окремими шапками де-не-де покрівлі землянок.

— Ну, як і залле—не відразу. Це спочат-

ку так спухло від раптового напору, поки внизу лід не рушив. Далі сходитиме.

Але вода не сходила. Невеличкими спочатку потічками просочувалась вона в передні закопи, утворюючи на дні ріденьку холодну грязюку. Салдати з наказу і з власної волі після першого переполоху кинулись латати низькі місця, накидаючи побіля закопу валики, загачуючи улоговини й вирізи, куди могла увірватись вода. Працювали мовчки, гарячково, тремтливими руками. Здавалось спочатку, що це врятує. Вода на скілька хвилин—може півгодини—наче трохи навіть відступила.

Величкові казав Шамотнявий, що зріс на тихій Росі:

— Бачив я не однорік криголоми. Це вже потім, як горішня вода піде, затопити може.

Ротний бігав на задньому березі і лаяв себе:

— І хотів же був посмолити човни заздалегідь. Тепер хто й зна, чи не потріскали з морозу.

Коло човнів, що з осени ще лежали догори днищами, як величезні чорні риби, поралися скілька салдат, вирубуючи їх з мерзлої землі, підтягаючи вище на берег, щоб не знесло водою.

А вона знов почала видимо прибувати. Крижини на ріці неслись суцільною масою,

перекидаючись одна через одну, здіймаючись сторчака і знов поринаючи в воді. З ріки йшов невгамовний тріск і гул, наче тисячі сокир воднораз рубали сухий ліс, наче стадо тупотіло довгим дерев'яним мостом, ревло і кидалось.

Раптом крики й постріли з передньої лінії. Вода зірвала в горішній частині загати й бурхливим струменем ринула в закіп. Він умить сповнився до краю пінястою хвилею, що неслася в нестримному русі вперед, через острів в долішню—вниз по течії ріки—частину. Захоплені струменем салдати, кидаючи ґвинтівки, в нелюдському жасі вистрибували нагору з закопу, бігли до середини острова. Декого бурний потік збив з ніг, і він захлинався в холодній воді, хапаючись за завороти траверсів, драбини для виходу з закопів, підпорні стовпчики критих брустверів.

Шамотнявий бачив, як ринув по земляних сходах униз брудний водоспад до дверей глибокої землянки кулеметників і притиснув її дощаті двері, що відкривалися навні. У маленькому віконці, вирізаному вгорі, з лускотом дрязнуло скло й показалось перекривлене жахом обличчя кулеметника з диким зойком—„рятуйте!“ Але вода—не встиг Шамотнявий зміркувати, як допомогти товаришеві — линула нестримно в віконце й заховала навіки в підводній печері нещасного.

Звідусіль рвали повітря крики про допомогу, серед сосон мелькотіли постаті салдатів, що рятувались від лютої стихії — і це збудило увагу німців. Їхній закіп заляскотів пострілами. До криків на острові долучилися зойки поранених, стогін розстрілюваних беззахисних людей. Ротний, Величко і ще кілька, хто зберіг здатність володіти собою, спиняли збігців і скеровували у ходи сполучення в середині острова, наказуючи загороджувати їх з боку переднього закопу. Окремі групи салдатів, обливаючись потом, шаленіючи в запалі гарячкової праці, закидували ходи землею, тягли дошки й кілки, щоб зміцнити загорожі, не допустити воду розливатися далі по плутаній, як у мурашнику, мережі закопів і ходів сполучення.

Але цих дірок було надто багато. Не встигали працьовники загатити в одному місці, як вода пробивала собі дорогу в другому, третьому, натискала з усіх боків методично і невмолимо. Скоро й друга лінія закопів обернулася в каламутний струмень, що тяг униз по течії дошки, кілки, драбини зрушував бруствери, заливав землянки...

Остюк наче скляними, паралізованими очима дивився, як пухне ріка, як, наче каша з велетенської крупи, мчить криголом по Двині і, наче каша таки, цей криголом усе вище й вище стає, повзе краєм своїм по березі Драйкройцена, забирає в нього крок

за кроком. Ось уже берег заввишки лише половина первісного, третина, четвертина. Ось скоро криги сховають острів під своїм страшним меливом, сховають і його, молодого Остюка... Остюк кам'яніє від жаху, не в силі поворухнутися, прикутий до страшного видовища, до невблаганої крижаної лавіни. В ухах шумить від її ненастанного гуркоту, шарудіння льодових платин, хрускоту, хряску, плюскоту хвиль. Він не чує, як хтось сіпає його за шинелю й тягне до землянки:

— Ставайте на покрівлю, тут вас залле.

І справді: вже всі закопи, всі ходи сполучення повні води, вона гадючками стелеться по самій поверхні острова, заливає все навкруги, миє внизу стовбури дерев.

На покрівлі землянки згромадилась купка сполотнілих людей. Вони сидять на цьому горбку, попустивши безсило руки, тиснуться один до одного, дрижачи і безтямними очима, дивлячись на невблаганну стихію. А вона, хихочучи, підповзає до ніг, зрадливо ластиться до ратівничого горбка. Добре, що цей горбок із заднього боку острова укритий від німецького ока шерегами сосон. Там, на передньому боці, справа гірша. Рідкі дерева не затуляють цих островків на острові. Німці, не боючись одвітних пострілів,—бож і неможе їх бути, — вискакують просто на бруствери і стріляють у беззахисних людей на

вибір, як у тирі, як полювальник на облаві в загнаних у безвихідний закуток звірів. На горбках то тут, то там падають люди. Живі роблять собі загороди з мертвяків, ховаються, приклякши до землі, за тілами своїх товаришів. Але це кепське прикриття. Вода підмиває м'ясну загорожу, тягне вниз по схилу горбка, лишає все менше місця живим, лише їхні ноги находять собі опертя, але небавом вода підходить до ніг, м'яко обивається навколо, ллється в халяви чобіт. З божевільними криками люди кидаються в крижану воду, де вброд, де вплавки добираються до дерев і цапаються по них, як мавпи. Але сірі стовбури сосон, аж десь високо вгорі мають віти. Зрадливі сухі гілляки нижче не витримують ваги людського тіла— і падає воно важким лантухом униз, в каламутні хвилі, повні піни з розритої землі, з затоплених землянок. Німці зо сміхом цілять по соснах, збиваючи людську дичину. З їхніх закопів чути, як шиють кулемети частим цоком, але це вже не на Драйкройцен.

Драма продовжується і на низькому російському березі, де Двина залила першу лінію і як ховрахів вигнала тисячі людей із закопів. Групами й поодинці зі зброєю й покинувши зброю, бігли вони вгору, до другої лінії під частим вогнем немилосердого ворога. До кулеметів долучились гармати. Білі

клубочки шрапнелі повисли над злощасним берегом, збільшуючи паніку й криваві жертви. Нарешті обізвались російські батерії, позбавлені берегових спостерігачів і телефонів. Шрапнель по німецькому високому берегу, ґраната — по німецьких батеріях. Артилерійський бій заглушав хряскіт крижин, стрясаючи повітря могутнім кашлем страховищ, свистом і шумом набоїв. Батерії били гарячково, безладно, то зливаючи голоси в одночасних вигуках, то перериваючи їх коротшими й довшими павзами. І вони зробили однак своє діло: змусили німецьку піхоту зайти в закопи, сховатись у бліндажах і припинити почасти розстріл потоплених людей. Їхні постріли порідшали — та й затоплені люди хто загинув, хто знайшов собі нарешті притулок.

Це на березі...

А на острові ратянку не було. Власне це вже не був острів—було озеро, оточене звідусіль крижаним берегом. Дерева таки врятували його. Криги, натикаючись на сосни ставали під натиском води сторчака, налазили одна на одну й утворювали своєрідний бар'ер. Іноді трищала сосна під неймовірною силою Двини, падала з хряском у воду, але її стовбур застрягав у сусідніх деревах, знов натискали на нього крижини, товпились, і з рештою в горішній частині Драйкройцена утворився новий берег озера

Драйкройцен з льодової міцної стіни. Крізь її щілини струменіла вода, вільно біжучи між затоплених дерев на північ, омиваючи рештки маленьких островків—покрівель землянок.

Отсюк плавати не вмів. Задубівши в невимовному відчаю на своєму горбку—командировій землянці, він безтямно дивився у воду, вже не маючи найменшоі надії, не думаючи вже навіть про смерть. Якийсь холодний неспокій—ні, німе одубіння опанувало його. Не згадував нічого й нікого. Механічно тер руки, зашкарублі як кора від морозу, червоні з синіми нігтями Іноді так само механічно тер собі похолоділе лице.

Раз тільки оджививсь, наче набув притомности. Побачив, як до його ніг з води приткнулось щось маленьке, сіреньке й полізло під шинелю. Лісова миша, вимита водою з зимової нори. Он іще одна пливе й хапається по дорозі за сосновий стовбур, але холодна хвиля відриває її і тягне далі.

— Бідні!—мельконуло в голові й ридання тісним клубком стиснуло горло. Не проковтнути того клубка. Сльози мимовільно течуть із очей. Жаль, такий жаль бере на цих маленьких тварин. Та ні—це жаль на себе, на свою невідворотну загибіль, отут на шматочку землі відрізаному від усього світу крижаною водою. Так загинути, не в бою з ворогом, не від почесної рани, а як ота бідна

миша, як зінське щеня, що його виливають на луках хлопці-пастухи. Отсюк плакав, як дитина, плечі здригували, клубок у горлі забивав дух, змушував похапливо ковтати повітря, захлинатися сльозами. Час загубився в свідомості. Година, три, п'ять пройшло від початку катастрофи—та чи не все одно? Єдине, чого шкода—забув у землянці револьвер. Короткий постріл—і не було б оцих мук, цієї страшної смерти. Він згадав відому китайську кару—над людиною, скрученою по руках і ногах, величезна дерев'яна лійка, як у млині, тільки з піском. І сиплються на голову, сиплються невблаганні порошинки, ось вони лягли рівним конусом округ ніг, ось уже дійшли живота, грудей, плечей, доходять губів... Ще трохи — і дихати нічим...

Страшна церспектива аж дибки волосся підвела юнакові. Краще зразу у воду. Підвівся. Вагається. Невже рятанку немає? Невже таки смерть?

Он тихі голоси людей. Є ще, значить, живі, є такі, що говорять. Люди...як вони люди, вони мусять допомогти, вони повинні допомогти.

— Величко! Шамотнявий! Сюди! Сюди!— крикнув розпальчиво Отсюк, пізнавши голоси.

Між деревами обережно просувався до горбка човен, підштовхуваний Шамотнявим

довгою латою з закопної обшивки, як багром. На носі стояв Величко хапаючись за дерева й дужими руками відштовхуючись від одної сосни, щоб дістатися дальшої. Пінястий струмень крутив човном, бив його об стовбури, похиляв, аж вода порскала за облавки, але Шамотнявий щосили впирався у дно своєю латою, а Величко знов виробляв на носі дивовижні гімнастичні вправи.

— Не кричіть! Бачимо. Не кричіть, бо німець почує, знов стрілятиме, мать його бабка родила!

За скільки часу човен поволі ткнувся бортом об горбок.

— Стрибайте, та легше, бо ця посудина, як решето. Беріть он дощечку, вихлюпуйте воду.

Остюк умостився в середині хиткого човна і тут знов побачив скілька сіреньких мишей та оксамитову шкірку крота. З горбка, слідом за ним, попливла до човна перша побачена ним миша.

— Як дід Мазай зайців рятував,—пригадав він дитячі вірші:—а тут миші, як люди, і люди, як миші,—і не міг стрімати несподіваного, недоладнього сміху. Він хлюпотливо висмикувався йому з горла, судорожно викривляв молоде обличчя, лоскотав очі реготливими сльозами. Отсюк соромливо затузяв рота рукою, одвертався від пловців, що здивовано поглядали на нього.

— Як Мазай, як дід Мазай!—пробував він пояснити свою поведінку і знов душився нестримним гістерічним реготом.

Човен тимчасом виробляв хитрі викрутаси між деревами, тикався носом то в одну, то в другу сосну і нарешті примкнувся кріпко до якоїсь розкоряки.

— Отут вилазьте, а ми ще шукати поїдемо. Гони далі, Шамотнявий!

Остюк нарешті заспокоївся і з червоними заплаканими очима притулився боком до стовбура, звісивши ноги з похилої гіляки.

Замислився.

— А що ж далі? Поки на дереві сидіти? Ну, день два, а там? Вода ж так скоро не спаде, криголом два тижні по великих ріках буває... Однаково, мабуть, смерть... Чого ж вони пораються? Ба ні, не вони одні,—побачив він недалеко другий, більший човен з ротним та трьома салдатами, що таким саме робом—довгими латами — маневрували між соснами.

— Ага, Остюк! Живий?—крикнув ротний, наближаючись.— Бити нас треба, що човнів заздалегідь не поконопатили, та й тепер відразу за них не схопились. Шість було, три лишилось, та один із них зовсім не годиться, дірявий, як стара галоша.

— Та хто ж його знав, що серед зими повідь зчиниться, — виправдував хтось із салдат.

— І то так. Як чорти воду збаламутили в такий мороз, у лютому, коли ще льоду з місяць стояти треба або й більше, бо тут же ще й північ, — підхопив примиренно другий.

— Отам іще коло передньої лінії познимати з дерев треба людей, бо перестріляють їх німці, як теретят.

— Ну то вже як більше стемніє,—відрік ротний,—бо як тепер під'їдемо—якраз увагу збудимо, побачать і нас, і їх.

Остюк тільки тепер побачив, що вже вечоріло, сонця немає, й сірі тіні лягають навкруги. Цілий день, значить, такої муки, а здалося, як одна година.

Нові постріли перервали його думки. Всі насторожились. Чути, як об дерева пакають розрівні німецькі кулі, ф'юкають десь у повітрі.

— Помітили когось. Чи не Величко з Шамотнявим десь на рідке випнулись?

Так і було. За скілька хвилин серед сосон показався їхний човник, що його пхав уже один Шамотнявий. Величко сидів, придержуючи одною рукою другу.

— Мать його бабка родила! Через його, паскуду, поранили чортові німці, хоч не кулею—дріб'язком з неї. Як жучки після розриву в усі боки. Отже боягуз безтямний, страхопуд пелехатий!

— Кого це ти паплюжиш? Хто там завинив?

— Та Борзяк же, ніхто, як Борзяк. Сидить, як сич, на дереві і злазити не хоче. Ще втоплюся, каже, дурень безголовий. Як не умовляли—ані руш. Ще й ґвинтівкою погрожує, не лізьте каже, бо вдарю. Поки крутились коло нього — німець помітив. От почвара, мать його бабка родила,—не забував Величко улюблену лайку.

Найшли в одного сухого похідного бинта. Перев'язали руку—легко сколок подряпав, на щастя, тільки жилу порізав — крови багато.

— Присохне, як на собаці, — жартував Величко. — Шкода тільки, що через того дурня матінкиного. Притулився до сосни, як до коханої баби, думає—врятує.

Похнюпились усі. Думки, як і в Остюка, однакові: довго на сосні не всидиш. Та ж і їсти нема чого. Аж тепер над вечір почули, що з учора нічого в роті не було. З самого ж бо ранку вода захопила. Вже б і поїсти...

Один ротний думав зараз не про це й уважно поглядав крізь дерева на Двину. Крига там тепер ішла повільніше. Мабуть, десь унизу був затор, уперся льодохід у понижчі острови або що.

Шамотнявий і собі зирнув у той бік.

— Води прибавиться ще, — мовив тихо.

— Авжеж, — відказав ротний, — та тепер вона не страшна. Всього дерева не залле, високе.

Помовчали. Після нервового напруження знов наступила реакція, байдужість до всього. Один Остюк, переживши рятунок від неминучої смерти, тепер виявляв молоду вдачу, щось міркував, гарячився, лаючись уголос:

— Стерво високе командування: і не попередив ніхто, що острів заливає у повідь. А якби крига кругом не стала — скільки б нас лишилось?

Ротний притьмом стрепенувся.

— А ну, хлопці, вже засутеніло. Звозьте усіх сюди ближче до криги, до берега.

Величко немов зрозумів і хотів був знов погнати свого човна збирати людей з дерев. Шамотнявий запротестував:

— Ні, вже ти сиди тут із рукою. Зі мною хтось інший поїде.

Ротний підхопив наказливо:

— Справді, сиди. Досить того, що й мене і всіх навчив, у тямки дав, що човни не дурно човнами. Без тебе й цих би не було, потягла б вода, потрощила у кригах. Сиди.

Скорився Величко. Сів верхи на велику гіляку, сперся спиною на стовбур і так само, як ротний, уважно стежив за рухом крижин. Він усе повільнішав, зате вода на острові ще прибувала, чудне озеро ставало глибше, вже не видно було жодного горбка, острівка.

— А чи довго воно може вдержатися?—

роздумливо, ні до кого зокрема не звертаючись, мовив Величко.

Ротний, розуміючи його думку, суворо відповів:

— Тут все одно смерть. Як не з голоду та з утоми, так німці взавтра не минуть обстріляти.

Як на підтвердження, завів цілу стрічку кулемет, і пискливим роєм понеслись кулі, шукаючи жертву на соснах.

— Ач, знов, мабуть, когось угледіли. Рано човни вибрались до того боку. Було б ночі заждати.

— Еге, розумний! Ночі ж тепер безмісячні. Зовсім нічого не вбачиш, перекинешся десь — і каюк!

— О, цить, вертають. Чи не влучили знов кого? Ех, біда!

Привезли одного пораненого в голову, привезли двох, знятих з небезпечного дерева, і знов мали пуститись у плавбу по Драйкройцену.

— Ох, як вже справді називати це місце, так не трьома хрестами. Щось чи не половина з нас тільки лишилась... Ой!

Скрикнув Шамотнявий і опинився раптом у воді. На його човен упав з дерева щойно привезений поранений, знепритомнівши. Легенька посудинка вмить ковтнула води й заблищала чорним черевом. Шамотнявий, захлинувшись з несподіванки, безпорадно

крутився в холодній течії. Ватяник на плечах, ураз набравши, як губка, води, утруднював рухи і гирею тягнув тіло вниз, у темну глибінь. В сусіднього дерева пляск — і Величко широкими вимахами дужих рук наближається до товариша, штовхає до ближчої крижини, допомагає за неї вхопитися, щоб не підтягло під льодову бережину, не зассало навіки.

— Ще раз урятував, товаришу,—відсапуючись і відпльовуючись каже по хвилі Шамотнявий, сидячи на крижині. Величко бере його під плечі й відтягає далі від краю, туди, де криги лежать у скілька поверхів, стиснувшись муром навколо острова.

Звідси він кричить ротному:

— Стало, вже зовсім стало! Дрючків тільки треба побільше.

Салдати зрозуміли й нервово заворушились. Виблиски надії оживили думку. Гаряче засперечались.

— Як знов посуне—перемеле на борошно.

— А тут як не постріляють, так замерзнеш на дереві.

— Та хіба така крига вдержить? Вона ж уся на гамуз потрощена.

— В ополонку зсунешся—і капут, амба!

— З дрючків мостки робитимемо.

— Скільки ж тих дрючків треба? Через Двину тут пів верстви, як не більше.

— А ззаду знову наперед передаватимемо.

— Ні, краще тут сидіти.
— Що ж ти висидиш?
— Що? Може вода швидко зійде, човнами переїдемо...
— О, німець скорше за тебе приде й забере. До нього онде вдвоє ближче.
— А ми вночі, щоб не бачив.
— А він тебе ще вдень кулеметом покропить і до ночі не доживеш, насвердляє дірок.
— Одна смерть, хлопці, та це хоч у свій бік ітимемо.
— Ітимемо? Рачки полізеш, та й то чи вдержишся, голова твоя капустяна!
— Хоч рачки, аби не сидіти, замерзнемо, як горобці у хуґу.
— Он Шамотнявий, та й іще не один, у йордані побував.
— Ой, покурити б! Підмочило ввесь тютюнець.
— Я тобі покурю! Побачить німець вогник—припече він тебе. В темноті цигарка хто й зна куди світить.

Справді вже зовсім споночіло. Пелехаті силуети сосон зливалися в одну суцільну чорну масу, серед якої заховалися від людського ока постаті людей. Внизу—така ж чорна маса води, лише де-не-де пропливала темносірою плямою окрема крижина, відломившись від льодового кола, що обручем звідусіль узяло колишній острів. Із німе-

цьких закопів подеколи шипливо здіймалась дугою зеленава ракета—і тоді видно було хаотичний глетчер на Двині, що завмер у грізній нерухомості. Замість колишньої рівної поверхні ріки було ніби переоране велетенським плугом дике поле. Величезні скиби безладно стовпились на ньому, де гострими ребрами стримлячи догори, де розпластавшись неправильними шматками, тісно спершись на інші шматки, зоріючи між химерно виламанами краями темними проваллями, з хлюпотливою водою...

На одній із таких крижин, котра краєм своїм уперлась у берегові сосни й застрягла в них, а другим—упірнула під другу таку саме крижину, що стала мало не сторчма від тяженного натиску подальших подруг,—ворушились дві чорні постаті. Вони ніби обмацували краї своєї льодової території, стрибали на сусідні крижини, розгойдували їх, знов вертали назад і такі самі вправи виробляли в іншому напрямі.

Нарешті Величко крикнув ротному:

— Пора вже, стало ніби кріпко.

Шамотнявий додав:

— Дрючків, дощок тільки більше треба.

Драйкройценська фльотилія—два діряві човни—не забували про це. Покінчивши з людьми, вони збирали тепер решту обшивки з закопів, що, вимита водою, плавала на острові. На краю крижини, де сиділи Ве-

личко з Шамотнявим, набрався вже добрий стос—мов у дровітні.

— Ну, хлопці, гайда в похід,—скомандував голосно ротний.

Але не всі охоче прийняли наказ.

— Рушить знову криголом—зітре всіх на порох.

— Загинемо, як сліпі мишенята в відрі.

— Досить одної міни, щоб воно знов помчало.

Перекличка на деревах переходила в палкі суперечки, лайку, загрози.

— Топись сам, як хочешь, мені й тут добре.

— Дурню, пропадеш тут ні за цапову душу!

— Сам цапом будеш, як на вірну смерть підеш, на лід отой.

Не було вже командирів і підлеглих. Кожний слухав самого себе, слухав переконань, а не наказів. Тільки послаблена воля корилась другій, напруженій. І коли б Величко знов не плигнув у човен—нічого, може, й не вийшло б.

— А ну ти, мать твою бабка родила, злазь, іди, подивись сам, чи твердо. Не схочеш, назад привезу. А ну, ворушись! Давай руку, тут сідай! Підпихай, підпихай латою...

Мов ґави круг ополонки, стовпились остовитяни довгою шереґою на льодовому березі, з насолодою розминаючи руки, ноги,

спину, що позастигали були від довгого сидіння в незручних позах на соснових гіляках. Дехто нерішуче підходив до краю крижин, пробував перейти на сусідні, перестрибував через щілини між ними.

— Легше, легше,—кричав Шамотнявий:— послизнешся, підеш раків годувать. Із латами повзтимемо, так не можна.

— Чи всі вже?— запитав голосно ротний.

— Здається, всі. Хай ще човни об'їдуть кругом, погукають, щоб кого не забути.

— Гаразд, а я тимчасом шлях намацаю,— підхопив Величко і, взявши в руки довгого дрючка, обережно пішов з крижини на крижину, мацаючи їхню міцність, погойдуючись, щоб випробувати стійкість. Увесь натовп мовчки позирав за чорною постаттю, що хитаючись усе віддалялась у нічній темряві і зливалась із тінями від стрімких, задиблених криг. Із пітьми лиже доносилось іноді постукування дрючком у чорноту, щоб знати— тінь це чи хвилі в щілині.

Розмови ввірвались. Напружена думка в усіх: чи покличе? Чи можна, спраді, зважитися на небезпечний цей шлях? Чи до смерти неминучої він веде, чи до життя? Очі до болю вдивлялися в німу пітьму, грізну в своїй нерухомості. Причаїлась ріка і не знати, що гадає вона: чи яхидно чигає на необачних, чи байдуже заснула і не дбає за цю купку безщасних, забутих долею людей. Хтось гли-

боко зідхнув, і зідхання це тяжкою вагою впало на кожні груди, здавило горло.

— Що буде? Що буде?

Та притишений голос Величкин здалека:

— Рушай! Сюди, просто на мене! Руша-ай!

Стрепенувся перший Шамотнявий і з довгим дрючком у руці посунув поволі на голос.

— По одному, по одному, хлопці! Не збігайтесь до купи, бо не вдержить. Обережно!

На синявобілому насті затемнів чорною зміюкою людський ключ. Один по одному, рачки, тремтливими руками боязко намацуючи путь, перекидаючи с крижини на крижину хитким містком дрючки та дошки, плазували салдати, важко сопучи, приглушеними голосами, пошепки, перекидаючись уривчастими окликами:

— Гей ти, не поспішай!

— Дивись, уліво не ковзни—ополонка.

— А чортова крижина, руку врізав!

— Повзи, повзи, не ставай!

— Куди повзти, тут хитається!

— Бери праворуч, праворуч бери.

— Ой, мерщій бо, а то як посуне...

Деколи ріка глухо скрипіла, наче ворушилось щось під льодовою покрівлею—і тоді всі німіли, приклякши всім тілом, уп'явшись скандзюбленими, одубілими з морозу пальцями в невірний лід. Серця стикала жахна думка.

— А ну посуне? Смерть неминуча...

І не відразу, поволі, знов починали рухатися, як замовкали грізні віщуни, наставала тиша. Тільки десь далеко то на російському, березі коли-не-коли чувся стукіт сокири— хтось колов дрова для „чайку“ або що. Морозне повітря лунко розносило стукіт, мов дятел у сосновому борі довбав. Далі не чути й сокири, тільки важкий сап повзунів і глухе перешіптування.

— Ой, рят...—прорізав тишу очайдушний вигук, і гамором сповнилась ріка.

— Держи, держи, утопне!

— Дрючка давай.

— Легше, сам упадеш.

— О, ковзко!

— Тихше, німець шукає!

Білий палець прожектора смикався по ріці. Ворог зачув голоси і лапав у пітьмі, готуючись гарячим кулеметним дощем окропити свої жертви.

— Цить, не ворушись! Ані з місця.

Темна зміючка застигла серед крижин, як трупи на дорозі після відступного бою. На мить сліпучі проміння ковзнули по ній, освітивши бліді перекривлені обличчя недвижимі—то широко розкриті, то затягнені синюватими повіками яблука очей. Байдуже прожектор зазирнув в ополонку біля зміючки і побіг далі шукати, хто порушив нічний спокій очайдушним криком.

— Нема товариша. Згинув,—прошепотів хтось.

— Коли б не німець—урятували б,—додав другий.

— Ну, рушай, не стій, що не хвилина—до смерти ближче.

Знов тихо ворушиться людський ключ, мацаючи закривленими руками лід, обдираючи шкіру на колінах об гострі зуби крижин, об пухирясту їхню поверхню. Стукає у скронях кров, похилені голови мов обнюхують путь, стежать шлях передніх,—віхами їхні ноги в заледенілих чоботах. Чорніть ці чоботи перед очима заднього і він тільки й знає—не впустити їх з ока, доганяти їх.

А спереду один Величко не має віх, простує до російського берега, лапаючи лід довгим крючком. Щодалі до середини, крижини дрібнішають, меншають. Саме тут, фарватером, мчав найшаленішим буруном криголом, молов на шматочки зимову річну броню, відтискав до берега поламані шматки її.

Дрібни крижини загрозливо гойдалися, хиталися під вагою людського тіла... Темна вода зрадливо визирала десь збоку, готуючись поглинути необачного, поховати в холодній безодні.

Величко сердито мурчав, тикаючи в усі боки своєю латою:

— У забої, надісь, вугілля більшими ски-

бами одколупав кайлом. Ач, потрощило їх, мать його бабка родила.

Шамотнявий ззаду підтримував;

— Еге ж, добрий плуг більші скиби подворочує на царині. От чортове меливо на нашу голову.

Ключ посувався усе повільніше, іноді на скілька хвилин зовсім зупиняючись і передаючи один одному дрючки та дошки, щоб замостити небезпечне місце. По цих дошках рачки перелазили люди, задні знов передавали частками поміст уперед і так посувались далі в невідому долю:

— Що буде? Ой, що буде?

Знов несподіваний сплеск і пронизливий крик. Не стало молодого Остюка.

— Не врятувала хлопця батькова філософія,—мелькнуло в ротного, що був недалеко.

Гомоном пройшло по ключу:

— Вертатись! Хай йому чорт? Всі загинемо. Не підемо далі. Сили немає.

— Куди вертатись? Адже середина. Що назад, що вперед—однаково. То вже краще вперед, до своїх. Може, допоможуть. Рушай, не стій! Бач, краще стає.

І справді, далі було трошки краще. Призвичаїлись, приловчились люди до незвичної ходи. Ставали знов більші, міцніші крижини. Прискоряв ключ свої рухи, хутчій посувавсь до рятункового берега. Ось він уже ніби

темніє в далині. Спокійніше стукає серце, легшають подихи.

Гнівний вигук Величка спереду спиняє рух:

— А мать твою бабка родила—вода!

Тривожно з голови до хвоста:

— Де вода? Яка вода?

Передні наближаються до поводиря—Величка—й застигають у невимовному одчаю.

Рятунку немає!

Всі не людські зусилля, одчайдушна спроба перейти криголом пропали намарно.

Спереду чорніла широка смуга крицевої води—як, там, на острові. Зпід крижин вихоплювалися піняві хвильки, іноді відламувались окремі шматки й швидко зникали в пітьмі, кружляючи на Двиновій течії.

— Як це? Чому це?

Де-не-де поміж крижин стриміли якісь кілки й пояснювали чергове лихо. Тут проходила дротяна загорода перед другою лінією закопів—перша була геть залита, як і Драйкройцен. В неї уперлись, як там у сосни, могутні крижини, врилися, вп'ялися краями в землю й створили своєрідний забор, за яким ішла чиста смуга води.

Величко спустив туди лату.

— Вище голови. Вброд не підеш. Плисти— не всякий уміє, та й задубієш одразу.

— Вбійник! Облуда! Це ти нас сюди затаскав. Сиділи б на острові—лиха не знали.

— Хлопці, назад чим дужче! Тут ходу немає.

Передні лізли на Величка, загрожували кулаками, дрючками. Коло нього став Шамотнявий і підвів лату.

— Хто підійде—голова на гамуз!

Задні не йняли віри і сунули ближче, підповзали до краю льоду і безнадійно, завмерши на хвилину, теж починали галасувати.

— А де ротний? Це він, сукин син, командував: „злазь, рушай!“ У воду його, хай сам рушає ракам на сніданок.

У руці ротного зачорнів револьвер.

— Сім куль—сім смертей. Підходь, хто перший?

Ґвинтівок не було—довелось відступити.

Ляснув постріл.

— Чого стріляєш? Вже ж не чіпаєм.

— Дурні! То до своїх, щоб звернули увагу.

Над головами проспівала куля, друга. Впали на лід, ховались за нагромаджені з краю крижини.

— Звернув увагу, щоб йому в'язи звернуло! То німці, тепер свої перестріляють.

— Агов!—кричить, як у лісі, Шамотнявий:—не стріляй! Свої. Лодку давай!

— Лодку давай! Лодку!—підхопили хором інші.

— Не кричи! Не кричи!—зашипіли інші:—знов німець почує, як бабахне...

— Звідси вже не почує, а почує—не вцілить. Адже добра верства.

— Гукай, гукай! Хай свої почують.

— Ло-одку! Гей, варто-вий! Ло-одку!

На березі теж загомоніли, щось вигукуючи.

— Тихше, хлопці, хай один кричить, скорше порозуміємося.

Незабаром із другої лінії закопів, з гори, спустилось до води скілька салдат і тривожно забігали берегом. Скрізь—і по течії і проти течії Двини коло берега на скількадесят метрів розіллялась пінява смуга холодної води і відділяла берег від крижаного забору. Перейти не було де.

— Жадної лодки нема,—почулась сумна відповідь:—які були, крига знесла, потрощила.

Хтось скинув раптом шинелю і широко махнувши руками плюснув у воду. Юрба тихо охнула й утопила очі в чорній постаті, що безпомічно ще скілька разів махнула руками в воді й беззвучно щезла в пінявих хвилях, не пропливши й десяти кроків.

— Загинув.. Що робити? Ой, що робити?

Тепер було так, як на острові перед виряджениям у небезпечну путь. На крижаному заборі, мов ґави круг ополонки, сиділи довгою шереґою люди, мовчки дивлячись безнадіяними очима на чорну смугу, що відділяла їх від життя. На березі темнів

другий шереґ салдатів, безпорадно метушився, не тямлячи, як допомогти товаришам.

— Дошки пов'язати, щоб місток був.

— Чим же ти їх пов'яжеш? Пасками чи що?

— Линва була б—перекинути.

Була б у тебе друга голова, може б розумний з тебе і був.

— А може вода спаде?

— Скорше знов крига посуне.

— Пропали хлопці ні за що!

— Не пропадете, чорнопольці,—раптом голосно крикнув Єгоров, командир батальйону резервного полку, що став у другій лінії закопів на зміну затопленим чорнопольцям [1]).

— Не пропадете,—повторив він:—скоро човен буде, пождіть.

Юрба на крижинах заспокоїлась, оживилась, зачувши радісну вістку. Не чули її лише двоє, що плазували чим дужче назад до острова, зневірившись у рятунку тут. Їх більше ніхто і ніколи не бачив, хіба риба в Балтицькому морі...

Потяглися довгі, як чумацькі шляхи, хвилини чекання. Наїжачившись, трусячись від нестерпного холоду, сиділи люди на крижинах, з жахом озираючись назад, де коли-не-

---

[1]) Тут Єгоров—справжнє ім'я. Потім це майбутній командарм у війні проти Денікіна. *Прим. Автора.*

коли Двина знов загрозливо тріщала, віщуючи невблаганну смерть.

Розмова не в'язалась. Про що говорити? В кожного думка снувала своє, кожний жив своїм внутрішнім життям, своїми вражіннями і спогадами.

Ротний думав:

Скільки разів доповідав, рапортував: нема рації сидіти на цьому триклятому Драйкройцену. Цілу зиму тільки те й робили, що на вірну страту людей посилали. Безглуздя, нелюдська тупість, жорстокість... От і довели. Як не тепер—на весні залило б. Хіба не знали? Але чого б його серед зими криголом? Не збагну,—і губився у здогадах.

Лише дві чорних постаті щось порались коло кілка, що стирчав із льоду, довбаючи кригу дрючками.

— Так-так, підсовуй глибше, рви тепер.

— Не рветься, бодай йому, кріпко наплутали, мать його бабка родила!

— О-о, піддається, наполягай іще.

Дріт луснув, і Величко з Шамотнявим мало не попадали.

— Є чим плота в'язати. Збирай дрючки Як не буде човна, хоч цим врятуємось.

Та відважна пара, що мало не одна не втратила волі до життя й уперто боролась за нього й для себе й для інших,—на цей раз тратила сили даремно,—хіба що зігрілись, видираючи дроти з-під льоду.

На березі загомоніли:

— Везуть, везуть!

Десь на горі по заледенілій дорозі торохтів віз. Небавом на березі зачорніла густа маса людей—несли човна.

— Спускай! Легше, щоб води не ковтнув. Та не лізь, хай він сам веслує, більше місця в шкорлупині буде звідти взяти.

— Авжеж, нехай він сам, він краще за нас, либонь, уміє.

Ну, гайда, штовхай!

До крижаного забору наближалась чорна посудина з одинокою постаттю на кермі. До місця, куди вона прямувала, кинувся шалено ввесь натовп.

— Куди, чорти? Завалиться, що ви робите! Одійдіть, уже тріщить. Ой, рят...

Знов знайомий сплеск і одчайдушний останній крик потопленика... Нагла смерть привела до пам'яти гурт обезтямлених людей, та ненадовго. Скоро хотів човен примкнутися до крижини, на неї посунули, відштовхуючи один одного, як божевільні, салдати.

— Перекинете човна, що робите, люди!— крикнув Величко і ледве встиг своєю довгою латою відштовхнути човен назад від крижаного забору, рятуючи цей єдиний засіб зберегти життя від неминучої загибелі.

— Товариші, спокій, всіх заберу!—почувся голос чорної постаті на кермі—голос з якоюсь чудною вимовою.

— Кляус! Лід Кляус!—пізнав Шамотнявий, радісно вітаючи старого латвійця.— Звідки ти взявся?

— Приїхали салдати, кажуть: мобілізуємо тебе й твого човна людей рятувати. Відповідаю: вбивати не вмію, а рятувати сам поїду. І поїхав.

— Діду Кляус! Примкни аж он там, де людей немає, збоку, а ми до тебе по черзі посилатимемо, інакше діла не буде,—мовив ротний.—Величко, викликай своїх, як на перекличці.—І став із револьвером коло човна, загрожуючи тим, хто перся поза чергою.

Почалась довга, тяжка переправа. В маленький човник сісти було тільки двом, крім кермача. Бистра Двинова хвиля підхоплювала човник і зносила геть униз, грозячи раз-у-раз перекинути й потопити. Обледенілі люди з задубілими руками й ногами каменем падали в човник і не мали сил з нього вилізти, або кидались з нього прожогом на рятунковий берег, перехиляючи хитку посудину, аж ковтала вона крижаної води. Їх підхоплювали салдати з батальйону Єгорова і тягли до замку Драйкройцен, що сірою масою висився на горі. Дехто не міг уже йти, знесилівши від нелюдського напруження тіла і нервів, падав на березі майже непритомний, і його доводилось нести на ґвинтівках, утворюючи з них своєрідні ноші.

— Давай санітарів! Сюди санітарів!

А на крижинах люди чекали на свою чергу, лячливо здригаючи від кожного тріску Двини, що глухо гарчала, готуючись знов зірвати льодові покрови. Вода помітно почала прибувати, і ця перспектива ставала що мить ближчою, невідворотнішою.

А човна Кляуса як навмисне щораз дальше відносило струменем униз, щораз довше доводилось йому поратися коло берега, видираючись проти течії, щоб забрати нову партію—отих чергових два чоловіки.

— Ослаб, діду, вже? Намуляв, либонь, руки. Дай зміню,—гукнув йому Шамотнявий.— Я ж бо теж із рибалок.

— Сиди, сиди, всіх перевезу,—почулась упевнена відповідь.—А що руки в пухирях— люди дякуватимуть: старий Кляус про Драйкройцен оповідав, старий Кляус від чар заклятого Драйкройцена вирятував.

— Ой чи всіх вирятує?—мовив турботно Величко, поглядаючи, як вода все нервовіше вихлюпує з-під крижин:—чи не пора й ротному в човен?

— Ні, брат, Величко! Капітан, кажуть, останній з корабля мусить іти,—відмовив ротний.—Бач, як люди хвилюються.

Справді, наявне наближення грізної хвилини знов обезтямило решту салдат. Вони не слухали Величкиних викликів, товпились на крижинах, закликаючи Кляуса, і з благаннями і з загрозами:

— Сюди, діду, по нас тепер, дідуню!

— Та сюди, чорт старий, латвійська мордо!

Доводилось брати вже по три пасажири і човен погружався в воду, ледь-ледь не беручи її через край. Тільки вміння і спокійна витриманість старого Кляуса рятували від катастрофи. Тільки страшне напруження сил і криваві рани на руках від розідраних мозолів довели рятункову справу до кінця.

— Поможіть Шамотнявого покласти,— звернувся Величко до ротного в останній приїзд Кляусового човника:—чи живий він— не знаю. Гей, Шамотнявий!

Шамотнявий лежав на льоду без руху. Побувавши скілька разів у крижаній воді, він покрився ввесь мов лускою і тепер знепритомнів.

— Як би не замерз!—мовив ротний, допомагаючи спустити Шамотнявого на дно човника і сам стрибаючи в нього.

Величко поклав голову товариша собі на коліна й почав терти вуха, прислухаючись до віддихів.

— Дише! Буде живий. Селянська натура й не таке ще витримає.

— Ну, твоя, робітнича, більше заважить.

— А вдвох ми—ого-го чого наробимо.

— Та бачив, бачив... Герої,—щиро признав ротний.—Ну приїхали, кінчилася мука.

Єгоров здоровив товариша з майже чу-

десним врятованням, а Величко допомагав покласти Шамотнявого на ноші й замикав похід до замку.

Там, у чорній башті, в підвалі вже горіло червоно-гарячим полум'ям кострище й оповідали врятовані свої пригоди резервовому батальйону.

— Вірите, отак би й сиділи на деревах, як підстрелені ґави. Мов задерев'яніли самі— ні чуття, ні думки.

— А найгірше було ото, як Кляус возив: коли твоя черга буде, чи діждеш. І радісно було—от їй-право, хоч і гріх великий—чути, як Величко викликає, а ніхто не обзивається,— бо ж нема вже того. Думаєш—от до мене ближче стало. Може ще кого не буде? От до чого страх доводить.

— Авжеж, своя сорочка ближче до тіла.

— Шамотнявий бідний—гарячка, мабуть, буде.

— А Борзяка щось не видно. Невже теж утопивсь?

— Човни там на острові все об'їхали, всіх забрали.

— А скількох немає?

Згадували загиблих товаришів, насолоджувались власним рятунком, роздягшись до голого сушили перед кострищем мокру одежу й без кінця наливались окропом— „чайком". По тілу розлягалась тепла млость, хотілось солодко спати, але стривожені

нерви не давали забуття і знов та знов навертали думку й язик до перебутого.

— Чортів острів! Заклятий таки цей Драйкройцен, правду дід Кляус казав. Нагрішили тут люди стільки, що й досі Двина помщається.

— Еге, чуєш, знов реве?

Притихли, начувають.

За кам'яними мурами башти знов чути хряск і гуркіт на ріці. Двина розірвала затори і суне крижані лявіни з свого річища до далекого Балтицького моря.

— Ось де смерть наша коли пішла,— тихо мовив Шамотнявий, прокинувшись,— дайте води холодної, товариші, щось пече мені.

Е, тепер нехай іде, мать його бабка родила! Не настрашить, та й тоді не дуже страшила. Пий ось, товаришу, та видужуй швидше!

1928 р.

КНИЖКИ С. ПИЛИПЕНКА

Байківниця. Чверть копи байок. ДВУ, 1922. (Розійшлося).
Євангелія часу. „Шлях Освіти". 1923. (Розійшлося).
Євангелія часу. „Космос" (Берлін—Нью-Йорк. 1923. (Розійшлося).
Євангелія часу. ДВУ, 1925. (Розійшлося).
Євангелія часу. Четверте видання (Готується).
Скалки життя. Оп. „Книгосп." 1925. (Розійшлося).
Іван Франко. Пам'ятка ДВУ. 1926. (Розійшлося).
Під Черніговом. Три опов. ДВУ. 1927. (Розійшлося).
Під Черніговом. Друге видання ДВУ 1929, ст. 42, ц. 20 к.
Під Черніговом. „Укр. Робітник". 1929. (Розійшлося).
Кара. Чотири опов. „Рух". 1927, ст. 62, ц. 30 к.
Любовні пригоди. П'ять опов. „Плужанин". 1927. (Розійшлося).
Любовні пригоди. Друге вид. „Плужанин", 1929, ст. 32, ц. 15 к.
Рівність. Байка. ДВУ, 1927, ст. 14, ц. 5 к.
Байки. „Укр. Робітник", 1927, ст. 70, ц. 35 к.
Пожежа. Байка. ДВУ, 1928, ст. 12, ц. 25 к.
Чабаненко. Байка. ДВУ, 1928, ст. 12, ц. 25 к.
Кропивині байки. ДВУ, 1928. (Розійшлося).
Кропивині байки. Друге вид. ДВУ, 1929 ст. 60 ц. 30 к.
Простые рассказы. „Пролетарий", 1928, ст. 156, ц. 90 к.
Тисячі в одиницях. Опов. „Укр. Робітник". 1928. (Розійшлося).

Тисячі в одиницях. Збірка оповідань. Друге вид. ДВУ. 1929, ст. 235, ц. 1 крб. 20 к.

Мийдодір. (За Чуковським). ДВУ, 1929, ст. 16. ц. 50 к.

Батракові байки. ДВУ, 1929, ст. 101. ц. 70 коп.

Діткам маленьким про Тараса Шевченка ДВУ. 1930, ст. 16 ц. 50 коп.

За масовізм. Збірка статтів (Готується).

Дума про джуру. З малюнками художника М. Самокіша. (Друкується).

Свині під дубом. Різні байки. (Друкується)

Коли батько плакав. Опов. для дітей. Укр. Раб. 1930, ст. 15, ц. 5 коп.

ЗМІСТ

Ціна 25 коп. (Р)

